

ZNAČAJ KRITIČKE DRUŠTVENE TEORIJE ZA PROUČAVANJE SAVREMENIH FENOMENA DRUŠTVENE PATOLOGIJE

Sanja S. Petkovska

Značaj kritičke
društvene teorije za
proučavanje savremenih
fenomena društvene patologije

Sanja S. Petkovska

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

Beograd, 2025

dr Sanja S. Petkovska
<https://orcid.org/0000-0003-4414-6469>

**Značaj kritičke društvene teorije za proučavanje savremenih
fenomena društvene patologije**

ISBN 978-86-80756-85-1
DOI: 10.47152/socpatologija2025

Izdavač
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja Gračanička 18, Beograd

E-mail: krinstitut@gmail.com

Za izdavača
dr Ivana Stevanović

Recenzenti
Dr Predrag Krstić, viši naučni saradnik,
Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd
Dr Jelena Pešić, docent, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Dr Maja Maksimović, docent, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Vizuelna koncepcija naslovne strane razvijena je uz pomoć
veštačke inteligencije (Microsoft Copilot).

Dizajn korica
dr Ana Batićević

Kompjuterska obrada teksta
Slavica Ristić

Štampa
BIROGRAF COMP D.O.O.

Tiraž: 150

Objavljivanje ove naučne monografije finansiralo je Ministarstvo nauke,
tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije

SADRŽAJ

PREDGOVOR	5
I PRISTUPITI PROBLEMIMA SOCIJALNE PATOLOGIJE KRITIČKI DANAS.....	11
I(a) Problematika razgraničenja devijantnih i patoloških fenomena	17
II KRITIČKA TEORIJA FRANKFURTSKE ŠKOLE UNAZAD	47
II(a) Određenje kritike i kritičke teorije	54
II (a)/1 Kritička teorija u širem smislu.....	56
II(a)/2 Frankfurtska škola.....	63
II(b) Marksova kritika političke ekonomije, marksizam i neo/post marksizam	73
II(b)/1 Marksov kritički projekat.....	75
II(b)/2 Marksizam posle Marksa	84
II(c) Francuski strukturalizam, egzistencijalizam i postmodernizam	87
II(d) Britanska historiografska škola, Nova levica i studije kulture.....	98
II(e) Kritika u stanju postsocijalizma od revizija marksizma do studija kulture	106
III NEURODIVERGENTNOST I SOCIJALNA PATOLOGIJA KAO NOVI OKVIRI PROMIŠLJANJA DRUŠTVENE EMANCIPACIJE	115
III(a) Neurodivergentnost i anti-psihijatrija.....	129
IV LITERATURA.....	137

Ova monografija priređena je kao rezultat angažovanja autorke u skladu sa Planom rada Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja za 2025. godinu i na osnovu ugovora br. 451-03-136/2025-03/ 200039 sa Ministarstvom nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije, a finansijski je podržana sredstvima po javnom pozivu za objavljivanje monografija u tekućoj godini.

© 2025 by authors

This scientific monograph is an open access distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International

PREDGOVOR

Upitno je kada je zapravo počeo rad na ovoj monografiji. Materijal za nju je napisan kao sastavni deo procesa pisanja doktorske disertacije na Fakultetu političkih nauka otpočetog 2009. godine, a okončanog 2017. godine. U svojoj izvornoj formi, materijal na bazi kog je nastala ova knjiga bio je početno poglavlje te disertacije koje je u krajnjem svođenju sadržaja izbačeno, jer je u tom kontekstu izgledalo suvišno. Bio je to svršetak (ili polazna tačka) puta „kojim se ređe ide“ i čija je glavna motivacija bila uspostavljanje alternativnih epistemologija i struktura proizvodnje znanja, započetog 2002. godine upisom na Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. Tokom sedam godina provedenih na Filozofskom fakultetu imala sam priliku da slušam neke od najčuvenijih profesora važnih za očuvanje tradicije kritičke misli i istraživanja na našim prostorima kao što su: Marija Bogdanović, Vera Vratuša, Sulejman Hrnjica, Bora Kuzmanović, Dragan Popadić, Ivana Spasić, Petar Opalić, Olivera Milosavljević, Đorđe Vukadinović, Dragan Popadić, Mladen Kozomara, Nada Sekulić i mnogi drugi. Oni su u velikoj meri zaslužni što sam nastavak tog puta posvetila, sa znatno više samopouzdanja na čemu njima mogu da budem zahvalna, traganju sa odgovorima na pitanje šta je kritičko društveno istraživanje i kako se ono može primeniti na neka od aktuelnih društvenih pitanja.

Nešto ozbiljniji izazovi vezani za to kako u našim uslovima funkcioniše proizvodnja znanja i kako sve to utiče na društvene fenomene nastupili su sa mojim prelaskom na Fakultet političkih nauka koji se za mogućnost osmišljavanja ali i realizacije takvog rada, ma koliko disertacija i u svojoj odbranjenoj verziji još uvek bila na neki način početak ozbiljnog rada, pokazao kao veoma dobar potez. Novo okruženje i profesori koji su provokativnim, oštrijim i daleko pragmatičnijim naučnim pristupom, koji je pritom daleko slobodniji i inovativniji, meni veoma pomogli da taj projekat izguram do kraja, neizostavan su stepenik ka učvršćivanju odvažnosti i opredeljenja da ostatak svog života posvetim nauci i da doprinesem sistematizaciji kritičkih pristupa istraživanju.

Posebnu i nezamenjivu ulogu u toj arhitekturi mog poduhvata da se bolje upoznam sa kritičkom društvenom teorijom sa ciljem da je primenim na neke od savremenih fenomena, imao je profesor međunarodne ekonomije na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, autoritet za pristup koji sam odabrala u pristupu svom problemu istraživanja teoriji svetskog sistema, Miomir Jakšić. Prepoznavanje značaja da se problem proizvodnje znanja na evropskoj periferiji, a svetskoj poluperiferiji, postavi u strukturne okvire i da mu se pristupi sa pozicije kritičke društvene teorije, bilo je neprocenjivo bitno za učvršćivanje mog akademskog opredeljenja. Profesor Jakšić je, takođe, bio od velike pomoći za akumuliranje hrabrosti da se izborim za podršku na svom fakultetu da nastavim da se bavim temom kojoj do tada niko do čuvenog

profesora prava i sociologije Vojina Milića – nije ni pokušao da pristupi, kada je retko ko u mom okruženju delio moj pristup i razumeo zbog čega želim da se bavim baš tom temom – za šta su razlozi biografski i istorijski, ali u njih ne bih da ulazim ovde.

Mala napomena i ograda koju je važno napraviti jeste da ova sistematizacija kritičke teorije nije sasvim simetrično izbalansirana, jer je teško i gotovo nemoguće takvu sprovesti. Ova sistematizacija je, kao i svaka druga, motivisana određenim preferencijama koje ne bi trebalo propustiti učiniti sasvim eksplicitnim. Zbog ograničenog interesovanja, vremena i drugih okolnosti, aktuelni kritički pristupi koji ovde nisu dovoljno ni adekvatno pokriveni su: neomarksizam, kritička teorija rase, postkolonijalizam, dekolonijalizam, itd.¹ U planu je da se ovaj rad u budućnosti proširuje i da bude osnova za izgradnju sopstvenog pristupa kritičke kriminologije u budućnosti, tako da je integracija ovih pristupa u planu.

Sticaj okolnosti ili sudbina potrudili su se da osmišljavanje i odbrana disertacije *Uticaj globalizacije na naučnu politiku i naučnoistraživački rad u Srbiji: vrednosti, diskursi i institucije*, ma koliko složen i iscrpljujući, a povremeno i krajnje neizdrživ projekat to bio – ipak budu realizovani uz pomoć profesorke socijalne psihologije Mirjane Vasović koja je pokazala hrabrost da bude moj mentor u ovom, ipak, nadasve uzbudljivom poduhvatu. Pored

¹ Nedavno je objavljena knjiga *Teorije zavisnosti. Kapitalizam iz vizure periferije* profesorke Jelene Pešić sa katedre za sociologiju Filozofskog fakulteta. U ovoj knjizi obrađeni su detaljnije neomarksistički teorijski pristupi, pre svega teorija zavisnosti i nejednakog razvoja (Pešić 2025).

profesorke Vasović, podrška i intelektualno partnerstvo koji su odlikovali vidljivo, naprednije funkcionisanje doktorskog programa na Fakultetu političkih nauka po novom, modernizovanom programu doktorskih studija zamišljenim prema modelima Evropskog istraživačkog prostora (EHEA) takođe su ga učinili mogućim. Značajna podrška ogledala se u oslobođanju od školarine tokom četiri godine osnovnog programa, što je bio presudni faktor, zajedno sa stipendijom Ministarstva nauke i tehnološkog razvoja, da ne odustanem od studija i da nastavim sa nastojanjima da se bavim naukom. Navešću samo nekoliko imena onih koji su me direktno uključivali u svoje aktivnosti i svojim angažovanjem činili mogućim realizaciju nekih ideja i aktivnosti čak i kada dati akademski okviri nisu to u samom startu prepoznavali: Milan Podunavac, Nebojša Vladislavljević, celokupno Odeljenje za studije kulture i pre svega Jelena Đorđević i Branimir Stojković, kao i mnogi drugi. Veoma sam zahvalna i kolegama i koleginicama sa Odeljenja za sociologiju Filozofskog fakulteta Jeleni Pešić i Mariji Radoman i Predragu Krstiću sa Instituta za filozofiju i društvenu teoriju za konsultacije, mišljenja i recenzije ove knjige koji su mi bili od velike pomoći da je finalno oblikujem.

Spisak osoba koje su mi direktno ili indirektno pomogle da se odlučim za pristup i probleme na kojima želim da radim tokom svoje karijere sigurno je mnogo duži. Tu bi trebalo pomenuti i sve kolege i kolegince sa studija tokom kojih sam se opredelila za istraživanje i nastavak karijere u nauci, saradnike u zemlji i inostranstvu, sve

istraživače i naučnike sa kojima sam ikada sarađivala i razmenjivala svoje ideje i razmišljanja tokom prethodnih dvadeset godina oblikovanja svojih interesovanja i njihovog pretakanja u naučne radove.

Početak rada na Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja značio je novo promišljanje i sistematizovanje dotadašnjih interesovanja za kritičku teoriju, ali i početak traganja za načinima da se ona primeni na kriminološke fenomene i fenomene društvene patologije. Monografija pred vama, koja je još uvek više nacrt koji tokom narednih godina treba usavršavati, poslužiće kao osnova za izgradnju okvira za proučavanje fenomena i problema koji karakterišu savremeni svet i njihovog malo drugačijeg razumevanja. Stoga želim da se zahvalim direktorki Ivani Stevanović, kao i svim kolegama i koleginicama, na kolegijalnosti tokom mojih napora da ova važna knjiga ugleda svetlo dana i doprinese osavremenjavanju kriminologije i socijalne patologije kao područja istraživanja koje će se dogoditi u budućnosti, kako kod nas, tako i šire.

Spisak ličnih i porodičnih zahvalnica je nepregledan, tako da ću ovde nabranjanja te vrste izostaviti.

U Beogradu, 13. novembra 2025. godine,

Dr Sanja Petkovska

I PRISTUPITI PROBLEMIMA SOCIJALNE PATOLOGIJE KRITIČKI DANAS

Uopšteno govoreći, korene socijalne patologije kao discipline najuputnije je potražiti u društvenim krizama i revolucionarnim previranjima do kojih dolazi sa razvojem kapitalizma tokom XIX veka, ali do formiranja naučne discipline u potpunijem smislu te reči dolazi nešto kasnije. Kao ključne podsticaje za uspostavljanje socijalne patologije kao disciplinarnog područja možemo da razumemo kritičke uvide o modernom razvoju društva i potrebu za poboljšanjem uslova života koji dolaze iz tri pravca: socijalne filozofije i ranih socijal-utopista (Sem-Simon, Furije, Kont, Prudon), naučnog socijalizma i političke ekonomije Marksa (Karl Marx) i Engelsa (Friedrich Engels), kao i sociološkog sistema Maksa Vebera (Jakovljević 1984: 6). Prilikom svog uspostavljanja, socijalna patologija je bila i pod velikim uticajem darvinističkih učenja i biologije, tako da su njeni osnovni postulati nastali objedinjavanjem socijalnih i medicinskih modela razumevanja društvenih problema. Rane artikulacije socijalne patologije kao naučne discipline koje su se dogodile u sklopu pokreta socijalne medicine čiji je najprominentniji predstavnik bio Žil Geren (Jules Guérin), kao njen glavni predmet vide odnos bolesti i društva, gde se pod bolestima u širem smislu razumeju i razni oblici socijalnih problema kao što su

siromaštvo, nezaposlenost, prostitucija, kriminalitet i samoubistvo.² Danas, međutim, deluje da se neki pristupi proučavanju fenomena socijalne patologije na našim prostorima zapostavljaju i da je potrebno na njih podsetiti, kako naučnu širu i užu zajednicu, tako i javnost uopšte. Ovi pristupi mogu da budu izuzetno značajni za osavremenjavanje proučavanja problema koji karakterišu savremeni svet i nastojanja da se oni bolje razumeju i rešavaju.

Kristalisanjem modernog razumevanja društva krajem XIX veka i doprinosom sociološkog razumevanja društvenih problema u sklopu pozitivističkih učenja, u savremenoj, pre svega evropskoj civilizaciji, ustoličilo se jedno duboko problematično određenje patologije kao pojma koji obuhvata fenomene koji odstupaju od normalnosti koja se razume kao ono što je prosečno. Određenja sociologa Emila Dirkema (Émile Durkheim) koja su izložena u *Pravilima sociološke metode* (1963 [1895]) i *Samoubistvu* (1977 [1897]) upućuju nas da se „bolesne društvene činjenice“ definišu kao one koje predstavljaju izuzetak, manjinu u odnosu na prosečne vrednosti koje su u većini. Patološko se tu posmatra i u odnosu na to

² Ideja o medicini kao društvenoj nauci nije postojala samo u francuskoj tokom građanske revolucije, već i u Nemačkoj, a moguće i u drugim zemljama. Okolnosti koje su dovele do formulisanja ove discipline nisu dovoljno istražene niti dokumentovane (Vieira_da_Silva, 2024). Među okolnostima koje su doprinele potrebi za ovakvom disciplinom navode se industrijalizacija i njene posledice po zdravlje, ali i revolucionarne ideje iz 1848. godine. Originalno, sam koncept je Gerenu poslužio da opravda relevantnost medicinske policije koja je delovala u postrevolucionarnoj Francuskoj. Koncept je očigledno poslužio da poveže medicinsku sa društvenom reformom koja je predlagana od strane revolucionara. Međutim, u odnosu na pokret za javno zdravlje i higijenu koji se razvijao paralelno, ne može se reći da su zbivanja oko Gerena bila dovoljna da bi se govorilo o pokretu za društvenu medicinu (Vieira_da_Silva 2024: 97).

koliko doprinosi ili ne doprinosi društvenoj integraciji ili dezintegraciji, a poremećena društvena ravnoteža se razume kao *anomija*. Sociološki pristup diferencirao se krajem XX veka na dva pravca razvoja gde sa jedne strane imamo socijalnu patologiju kao nauku o devijantnom ponašanju koja učenja pozitivista dopunjuje savremenim psihosociološkim shvatanjima, a sa druge strane, u okviru funkcionalističkog učenja u sociologiji razvilo se proučavanje socijalne dezorganizacije. Ova dva pristupa integrisana su u sklopu strukturalno-funkcionalističkog pristupa, a kasniji razvoj proučavanja društvenih izuzetaka, odnosno devijacija, odvijao se kroz usmeravanje ka drugim relevantnim disciplinama kao što su medicina, psihijatrija, kultura. Tokom tog talasa proučavanja nastale su brojne teorije koje nastoje na različite načine da objasne devijantno ponašanje kao što su teorija društvene dezorganizacije, teorija socijalnih problema, konstitucionalistička teorija, itd.).

Radikalno različite epistemološke i ontološke pretpostavke o čoveku i društvu koje su imali naučnici kritički nastrojeni u odnosu na pozitivizam, vremenom su dovele do njihovog slabije intenzivnog angažmana na problemima društvene patologije. Mogu se dalje diskutovati svi faktori koji su doveli do toga da je uticaj kritičke društvene teorija na oblast socijalne patologije dugo bio veoma ograničen. Pored toga, normativni, pravni i kriminološki aspekti fenomena socijalne patologije, takođe pod prevelikim uticajem pozitivizma i pritiskom potrebe prakse, najčešće bivaju jedan dugi vremenski period posmatrani sasvim odvojeno od društvenih

proučavanja. Takav splet okolnosti doveo je do toga da potencijal kritičke teorije koja insistira na međusobnoj povezanosti društvenog i normativnog za proučavanje fenomena odstupanja od prosečnog ili dominantnog ostaje neiskorišćen. Tome su doprineli i brojni problemi u koje krajem XX veka zapada kritička društvena teorija i koji će detaljnije biti obrađeni kasnije, ali i nepopularnost kritičke društvene teorije u bivšim socijalističkim režimima koja je dovela do gotovo nepostojeće recepcije kritičke društvene teorije koja je proizvedena u drugoj polovini dvadesetog veka na međunarodnom nivou. Dodatne prepreke za proučavanja socijalne patologije mogu se tražiti i u strogom razdvajanju naučnog i nastavnog rada, zatvorenošću struktura znanja u razdvojene krugove, ali i brojni drugi faktori poput veoma slabog finansiranja i ograničene međunarodne pokretljivosti. Svi ti faktori doveli su do toga da je kritička teorija danas ne samo u velikom zaostatku za onim što se radi u svetu, već i da je njome inspirisana istraživanja iz praktičnog razloga veoma teško sprovoditi.

Drugi način da se odrede fenomeni socijalne patologije poznat kao funkcionalistički, gde se kao patološki razumeju svi fenomeni koji odstupaju od društvene harmonije. Prema teoriji društvenih problema koja je jedna od pristupa koji na ovaj način posmatraju fenomene socijalne patologije, upravo su različiti oblici neusklađenosti koren društvene patologije, počev od konfliktnosti ili pluraliteta institucija, preko onemogućene socijalne mobilnosti, pa sve do stanja anomije ili konfuzije društvenih vrednosti (Jakovljević 1984: 26). Drugačija

određenja socijalne patologije kao naučne discipline pridodaju slojeve značenja koja bliže objašnjavaju njenu kontroverznost koja je čini pogodnom terenom za kritičke društvene pristupe koji se usmeravaju na nesklad koji postoji između *normativne* i *društvene* stvarnosti. Jedna od klasifikacija njenog predmeta koja proizilazi iz tog određenja je da se socijalna patologija koristi da označi skup različitih pojava koje se smatraju negativnim i nepoželjnim u društvu; da se ona odnosi na teorijsku orijentaciju koja se oslanja na organicističke i medicinske metafore, ali i da se radi o naučnoj disciplini koja se bavi proučavanjem društvenih devijacija i koja se nužno ne bazira na pozitivističkom teorijskom pristupu. Sve te odlike čine je oblašću čije je ponovno spajanje sa kritičkom društvenom teorijom u našim akademskim okvirima veoma prigodno i potrebno.

Kritička društvena teorija usmerava se na odliku socijalne patologije da definiše svoj pristup kroz razgraničavanje između, s jedne strane, onog što je zdravo, poželjno i prihvatljivo, a sa druge strane onog što je bolesno, nepoželjno, neprihvatljivo ili devijantno. Ovo postavljanje striktno granice između prihvatljivog, prosečnog, dominantnog, prihvatljivog i onog što odudara, nije prihvatljivo, može da se razume kao devijantno ili patološko – oblikovana je shvatanjima koji ipak jesu vezani za epistemologiju pozitivističkog posmatranja društvene i prirodne stvarnosti. Razmatranje fenomena socijalne patologije u svetlu savremenih kritičkih pristupa podrazumevalo bi duboko zadiranje u samu mogućnost razgraničenja patoloških fenomena na načine na koji je to bila dugogodišnja praksa u

problematici vezanoj za socijalnu patologiju, kroz sve discipline za koje se ona pokazala kao relevantna oblast proučavanja. Ili pak, u najmanju ruku, kritičke društvene teorije primenjene na oblast socijalne patologije usmerile bi se na preispitivanje mogućnosti pomeranja te granice koja razdvaja zdravo i nezdravo, poželjno i nepoželjno.

U nastojanjima da se izbegne štetna patologizacija društvenih fenomena, određeni autori posežu za daleko manje kontroverznim pojmom kao što je pojam *društveni problemi*, gde se izbegava biološka i medicinska obojenost ovog pojma uz pomoć sličnog koji istovremeno zvuči manje patologizujuće i više interdisciplinarno, jer je po sebi više problemsko polje na čijem proučavanju je nužno potrebno da sarađuju naučnici iz brojnih relevantnih disciplina, nego predmet koji se može pripisati nekoj od pojedinačnih naučnih disciplina. Brojni su autori koji radije govore o društvenim problemima nego o socijalnoj patologiji (Kitsuse & Spector 1973). Međutim, problemi koji se odnose na genealogiju, društvenu reakciju, stigmatizaciju i druge fenomene koji su važni za oblast koja obuhvata ove društvene fenomene danas - ostali su u velikoj senci biomedicinskog pristupa koji je presudno na nju uticao, posebno u istraživačkim zajednicama zemalja u kojima su kritički društveni pristupi bili defetistički nastrojeni ili jedva postojeći. Stoga sledi detaljnije obrazloženje savremenih pristupa inspirisanih kritičkom društvenom teorijom koji u pitanje dovode bilo kakvo označavanje kriza, problema, neprilagođenosti i njima pratećih identiteta i habitusa

koje može rezultirati isključivanjem, stigmom i oslabljenjem društvene pozicije pojedinca na kog se odnosi. Ovaj ogled ima za svoj zadatak da odgovori na pitanje šta kritičke društvene teorije danas podrazumevaju i kako bi se mogle sistematizovati sa ciljem da osavremene istraživanja koja spadaju u domen socijalne patologije koje bi rezultiralo otvaranjem novih poglavlja njihovog razumevanja i proučavanja.

I(a) Problematika razgraničenja devijantnih i patoloških fenomena

Celokupna oblast socijalne patologije, od svojih najranijih oblika, za svoju polaznu osnovu ima razgraničenje sa jedne strane prihvatljivog, u skladu sa normama društva definisanog, normalnog ponašanja, a postavljanja sa druge strane sve ono što se po bilo kom standardu ocenjeno i bilo kojim tehnikama izmereno, smatra odstupajućim u odnosu na to. Premda diskursi i narativi koji okružuju obrazloženja problematike ove discipline variraju, suština socijalne patologije kao najšire oblasti svega onoga što nije u skladu sa normama i potrebama društva ostaje ista: da definiše, izdvoji i izmeri odstupanja od uobičajenog ponašanja koje je u savremenom svetu definisano kroz *normalnost* shvaćenu kao *prosečnost*. Već i samo površan pregled nekih od definicija ove oblasti u nacionalnoj i međunarodnoj literaturi dovoljan je da sasvim jasno razumemo mehanizme kroz koje ova kategorična dihotomija, prevedena pod

uticajem različitih škola mišljenja i disciplina relevantnih u proučavanju ove problematike, dominira proučavanjima društvenih problema.

Dok neki autori izbegavaju da upotrebljavaju i samu reč patologija kao previše problematičnu, neki drugi, usmeravajući se na alternativne nazive za oblast socijalne patologije, još izraženije ukazuju na pomenutu tendenciju te oblasti proučavanja da svim dostupnim epistemološkim i metodološkim mehanizmima razdvoji prihvatljivo od neprihvatljivog, koje se zatim mora tretirati, ka kojem se usmerava društvena reakcija i koje je potrebno približiti i vratiti u prvobitno, normalno stanje. Tako udžbenik koji je priredila Jelena Špadijer-Džinić nosi naziv *Socijalna patologija – sociologija devijantnosti*, određuje socijalnu patologiju ne samo izjednačavajući problematično sa „bolesnim“ kako su neke zajednice prevele, već se fokusirajući i pojačavajući odstupanje i neprihvatljivost adresiranih fenomena u odnosu na koje je potrebno, odnosno preporučljivo, da se reaguje korektivno. Definicija oblasti proučavanja koju udžbenik pokriva jasno reflektuje tu tendenciju fokusa na jasnom razgraničenju i zatim reagovanju i tretmanu: „sociologija devijantnosti je nauka koja se bavi proučavanjem onih društvenih pojava kod kojih se ispoljava značajno neslaganje između prihvaćenih društvenih standarda (o tome kakva treba da bude društvena stvarnost) i postojećeg društvenog stanja“ (Špadijer-Džinić 1988: 427). Dalja razrada predmeta istraživanja pomenute discipline još jasnije pokazuje stavljanje

razgraničavanja odstupanja u centar pažnje i zatim patologizovanje i stigmatizovanje svega onoga što odudara od toga.

Naročito paradoksalno u celokupnom ovom razvoju koji se tiče oblasti socijalne patologije jeste da su raznorazni kritički pristupi proučavanju fenomena koji mogu da se podvedu pod „devijantne“ zapravo upotrebljeni kako bi se devijantno zatim definisalo što šire i sveobuhvatnije, odnosno kako bi se proširilo polje delovanja društvene reakcije. Tako u istom ovom udžbeniku koji prikazuje sociološke teorije devijantnog ponašanja slede različiti kritički pristupi kod kojih se ne vidi nikakva kolizija vezana za samu epistemologiju na kojoj počiva i samo ovakvo određenje devijantnosti, a koja je sasvim u neskladu sa mnogim od njihovih karakteristika i principa. Među navedenim pristupima su: socijalna ekologija, teorija diferencijalne asocijacije, teorija kulturnog konflikta, teorija anomije, teorija etiketiranja i etnometodologija. Činjenica da svi ovi međusobno veoma različiti pristupi mogu da budu navedeni ovako, naporedo sa veoma konzervativnim obrazloženjem pojma devijantnosti koje je usledilo na stranicama 442-446 nadevenog udžbenika, govore u prilog tome da su sva kritička nastojanja koja su se dogodila kasnije (tokom poslednjih par decenija) usmerena na kritiku samog ovakvog određenja devijantnosti i koja su opisana u zaključnom poglavlju ove knjige bila veoma potrebna. U međuvremenu, dok se u kritičkim diskursima odvijala dominacija preispitivanja normalnosti i fokusiranja na normalizovanje različitosti, sama oblast socijalne patologije koja je, kao što ćemo

kasnije videti, vrlo bitna za kritičku društvenu teoriju, prolazila je kroz stagnaciju. Zbivanja oko kritičke društvene teorije i preciznije rečeno Frankfurtske škole u periodu njihovog „pacifikovanja“ u dominantne tokove filozofije i društvene teorije koje je usledilo nakon slabljenja moći uticaja socijalističke doktrine i pada socijalističkih režima počev od 60-tih godina prošlog veka, dodatno su doprinela da se jaz između kritičkog pristupa i socijalne patologije u najvećem broj slučajeva produbi. Više je nego indikativno u tom smislu da je Aksel Honet (Axel Honneth), autor koji se smatra pripadnikom treće generacije Frankfurtske škole, posle talasa normalizovanja svega za šta su prethodno uloženi ogromni naponi da se označi kao devijantno, ponovo na velika vrata kritičke društvene teorije vratio pojam patologije, koji je u radovima ranijih autora Frankfurtske škole bio veoma frekventan.

Više je izvora koji su primetili značaj ponovnog uvođenja pojma patologije u rasprave koje se vode u sklopu kritičke društvene teorije na međunarodnom nivou (Harris 2023; Verovšek 2019). Izdvaja se međunarodna konferencija koja je održana u septembru 2017. godine na Univerzitetu u Saseksu u Velikoj Britaniji pod nazivom „Critical Theory and the Concept of Social Pathology“ i koja je rezultirala specijalnim brojem časopisa *Studies in Social and Political Thought* u kom su objavljena saopštenja sa ove konferencije. U uvodu u ovaj specijalni broj veoma jasno se navode ova zbivanja u literaturi koja su otvorila pitanje granice posle koje odstupanja postaju štetna za pojedince i za društvo, a njihovo razumevanje nakon svih relativizacija

i dekonstrukcija do kojih je došlo sa dominacijom poststrukturalizma i postmodernizma na svetskoj intelektualnoj sceni vidi kao krucijalno (Finlayson 2018: 7-8). Ovi pristupi su se usredsredili u daleko većoj meri na razumevanje kako različiti identiteti i njihove karakteristike oblikuju društvene odnose, za razliku od kritičke društvene teorije u svom početnom značenju koja je insistirala na društvenoj strukturi i klasnim odnosima. U mnogo većoj meri informisana shvatanjima koja se usmeravaju na razumevanje *različitosti* nego na ona koja za pretpostavku imaju pojam *normalnosti*, savremeni oblici kritičke društvene teorije imali su, pored brojnih negativnih, i svoje pozitivne učinke jer su doprinele da se na sasvim drugačiji način omeđuje predmet socijalne patologije, ali i da se on drugačije razume.³ Iz savremene pozicije prepoznaje se u kojoj meri je koncept normalnosti imao konstitutivni značaj za naučnu oblast socijalne patologije, kao i kakva je njegova uloga u formulisanju predmeta istraživanja socijalne patologije kao ne samo nečeg patološkog, već i kao nečeg *devijantnog*. Savremene prakse određenja odstupajućeg ponašanja i prateće reakcije u velikoj meri su direktan proizvod istorijskog ustoličenja koncepta normalnosti u odnosu na koji su dalje izvođena razumevanja devijantnosti koja je uzeta za predmet istraživanja socijalne patologije. Razvoj medicine, psihologije i sociologije kao naučnih disciplina koji je u mnogočemu bio pod presudnim uticajem modernog razumevanja normalnosti, doprineo je različitim, veoma štetnim praksama koje su

³ Više o odnosu pojmova normalnosti i različitosti i takozvane „smene“ društvenih nauka usmerenih na normalnost onima koja za svoje polazište imaju različitost u Petkovska 2024.

bile objašnjavane i pravdane opasnošću koju „devijantne“ osobe predstavljaju za društvo. Ta opasnost je u odnosu na to da je čitavo čovečanstvo mereno kroz prizmu ovog instrumenta bila više projektovana nego realna, a broj stvarno opasnih koji su na ovaj način detektovani i izolovani verovatno relativno mali u odnosu na isti broj takvih lica koja su na slobodi. Broj onih koji su stigmatizovani i tretirani na skoro identičan način kao da predstavljaju stvarnu opasnost ukoliko su po nekim svojim obeležjima odudarali od proseka daleko je veći, samim tim su i učinci prakse fokusiranog posmatranja i definisanja svega što odstupa od proseka kao devijantnog daleko štetniji.

Nekoliko je različitih značenja i određenja devijantnosti koja su operacionalizovana u sklopu različitih naučnih disciplina, sledeći princip potrebe da se odredi model ponašanja koji je poželjan, a zatim svaka individua proceni i postavi na skalu odstupanja od njega. Rastući značaj pozitivističke epistemologije i metodologije oblikovao je međusobno nadopunjujuće tendencije čije posledice je i danas teško anulirati, a koje se svode na tendenciju patologizovanja ne samo devijantnosti, već i svake različitosti. Sociološki koncept devijantnosti pošao je od Dirkegovog razlikovanja normalnih i patoloških društvenih činjenica, gde su normalne one kakve bi trebalo da budu i kojima je opštost „merilo normalnosti“, a devijantne su one koje od tog poželjnost ideala odstupaju (koje Dirke naziva one koje su kakve treba da budu) i one koje bi trebalo da budu drukčije no što jesu; bez obzira na to što priznaje da to razlikovanje nije moguće sprovesti na potpuno objektivan način i ono je uvek relativno, u zavisnosti od

društva za koje se definiše (Dirkem 1963: 62). Rešenje tog problema, smatrao je Dirkem, jeste u pronalaženju objektivnog metoda ovakvog razgraničenja koje on vidi u kriterijumu *prosečnosti*. Prema Dirkemovom razumevanju, normalne su one pojave koje imaju najopštije oblike, koje su u najvećoj meri i prosečne, dok su sve ostale pojave bolesne ili patološke. U skladu sa duhom vremena u kom je delovao i dominantnim učenjima evolucionizma i pozitivizma, razlog iz kojeg Dirkem kriterijum normalnosti zasniva na pretpostavci opštosti je u procesu društvenog odabiranja – najrasprostranjeniji oblici su najpovoljniji jer su pokazali najoptimalnije šanse da se prilagode i prežive. Uz ograđivanje da se tu radi o relativnim, a ne o apsolutnim pojmovima normalnosti, Dirkem veruje u ispravnost ovakvog normativnog razgraničavanja „zdravog“ i „normalnog“ koje sa sobom nosi konotaciju isključivanja, odbacivanja i generalno diskvalifikovanja oblika koji nisu najopštiji ali koji možda imaju neke druge nezamenjive kvalitete. Prema Dirkemu, prosečne pojave istovremeno predstavljaju i najbolje moguće oblike u datim okolnostima, iako one nisu najbolje koje uopšte postoje i mogu da postoje.

Dirkemovo shvatanje normalnosti kasnije je evoluiralo u statističko shvatanje normalnosti prema kom je svako ponašanje koje odstupa od proseka, odnosno statističke norme, devijantno ponašanje. Ponašanje koje odstupa od proseka nije samo manje učestalo, već prema tom shvatanju i njegovim kasnijim interpretacijama, to je i manje poželjno pa i manje prihvatljivo ponašanje. Kriterijum prema kom se

izvodi statistički pojam normalnosti nije normativni, već matematički – izračunavanjem distribucije pojave u populaciji. Vizuelni prikaz modela statistički normalne distribucije pojava koji je postao simbol ovakve paradigme razumevanja patološkog dat je u obliku čuvene Gausove krive koja varijetete ispoljavanje neke pojave raspoređuje u tri grupe, gde je $2/3$ populacije obuhvaćene distribucijom svrstano u kategoriju normalnosti, dok je ostatak distribucije, sa jedne strane, ispod tih kriterijuma i abnormalan, dok je sa druge strane iznadprosečno ili superiorno stanovništvo. Premda su istovremeno uključivane i relativizacije ovog modela i ograđivanja kako se on ne može sasvim ispravno primeniti na sve vrste ispitivanja, uticaj koji je ovakva logika razmišljanja i tumačenja pojava imala na društvene nauke tada u usponu bio je presudan i uticao je generalno na javni sektor i načine na koje je državni sistem administrirao pojedince, vlasništvo, pristup javnim dobrima i sve vrste podrške koje su zavisile od javnih sredstava i uspostavljanja i primene određenih kriterijuma njihove dodele.

Statističko razumevanje odstupanja od prosečnosti shvaćenog kao devijantnost najviše je odjeknulo u naučnim disciplinama poput psihologije i sociologije koje su najviše i doprinele usavršavanju metoda i instrumenata procene tog odstupanja i njegovog tumačenja i primene, dok su osnovni postupati pristupa na kom model počiva izvedeni iz analogije sa prirodnim naukama. Tako je ovakav model razmišljanja i tumačenja društvenih pojava zapravo odraz organicističkog shvatanja društva i izvođenje medicinske analogije koja ide korak dalje i svaki oblik devijantnosti, odnosno odstupanja od

dominantnih normi, vidi kao bolest, poremećaj koji je potrebno lečiti, neutralisati i vratiti u početno stanje. Pojmovi disfunkcionalnosti i dezorganizovanosti tu se koriste kao pomoćni mehanizmi kod pravljenja ovakvih analogija, a radi smeštanja najrazličitijih vrsta odstupanja od proseka u isti okvir poređenja sa najopštijim modelima ponašanja.

Premda su kritičke teorije od svojih najranijih oblika sledile sasvim drugačije epistemološke principe, različiti načini na koji je kritička društvena teorija artikulisana nisu u svim svojim istorijskim formacijama za predmet kritike koju su uspostavljali prepoznali i artikulisali koncept normalnosti baziran na prosečnosti. Kako je pojam patološkog implicitno veoma važan za kritičku teoriju i njegova je uloga u radovima autora Frankfurtske škole nezamenjiva, to nije bilo preterano primećivano tokom uspostavljanja socijalne patologije kao discipline, a ni tokom decenija istraživanja koja su usledila u toj oblasti. Ni sa strane kritičke teorije, izvlačenje ovakvih paralela nije bilo preterano često, a i danas je ono prilično retko. Indirektno ovakve indikacije postojale su u anti-psihiatrijskom pokretu, ali ni tada one nisu bile teorijski direktne i temeljno artikulisane. U savremeno doba, bilo je nekoliko pokušaja da se ta slabo razrađena konekcija između kritičke teorije i na njoj zasnovanih oblika istraživanja sa tematikom i problematikom koja tradicionalno pripada socijalnoj patologiji, oživi. Ukratko ćemo u narednom poglavlju predstaviti rad koji je veoma relevantan za ovo spajanje i sumirati analizu u njemu predstavljenu sa naglaskom na zaključke, kako bismo zatim pristupili rekonstrukciji

značenja kritičkog u kritičkoj društvenoj teoriji i izveli u zaključku početne implikacije koje osavremenjavanje oblasti socijalne patologije na bazi savremenih nalaza kritičke teorije ima za buduća istraživanja. To će biti izvedeno takođe Kroz jedan primer koji kritičku društvenu teoriju i društvenu patologiju dovodi u relaciju na jedan nov način; teoriju neurodivergentnosti.

Rad koji za svoju glavnu temu ima objašnjenje veze između kritičke teorije i socijalne patologije upravo nosi takav naslov: *Kritička teorija i socijalna patologija: Frankfurska škola izvan priznanja*, Ovu knjigu napisao je 2022. godine britanski sociolog Nil Haris (Neal Harris). Osnovna teza od koje Haris polazi u ovom radu jeste da je preokret ka priznanju koji se dogodio u kritičkoj teoriji treće generacije (ili posthladnoratovskoj kritičkoj teoriji) poslužio da zameni kritiku logikom koja je oblikovana kapitalizmom vođenim razmišljanjima i normama (Harris 2022: 2). Ova teza po sebi ne javlja se prvi put u Harisovom radu i pominjali su je različiti autori koji su govorili o sve većoj popularnosti pristupa kod kojih se uzajamno priznanje i drugi srodni konceptualni okviri koriste kako bi potisnuli dublje materijalističke i strukturne analize društvenih i ekonomskih odnosa koji oblikuju uslove života i stvaranja, među kojima je na primer Nensi Frejzer (Nancy Fraser) (Fraser 1997; 2003; 2018). Međutim, ovo je prvi rad fokusiran da postojeća nastojanja autora koji zastupaju kritička teorijska polazišta primeni na oblast socijalne patologije uz sličnu motivaciju u pogledu nastojanja da preusmeri tok analiza u sklopu kritičke društvene teorije. Pri svemu tome, Haris ima sopstveno

shvatanje kritičke teorije iz kog pristupa poduhvatu analiza rada autora koji spadaju u savremene izdanke kritičke teorije kao što su Honet i Habermas, adresirajući pre svega napuštanje originalnih postulata kritičke teorije u tim savremenijim oblicima. Njegovo shvatanje bazira se na podsećanju na radove dva autora koja su formirana u sklopu i oko grupe koja je širim intelektualnim krugovima poznata kao Frankfurtska škola i čiji je rad, manje više, danas zaboravljen – Herberta Markuzea i Eriha Froma. Ovo podsećanje odvija se kroz uporednu analizu odnosa ova dva autora i njihove intelektualne zaostavštine.

Teza kojom je vođeno Harisovo istraživanje je teza koja je zastupljena i u ovom sistematizovanju i za čije se aktiviranje u lokalnom kontekstu zalaže – da je potrebno obnoviti „dijagnostičko jezgro“ posmatranja i analize društvenih pojava koje je iznedrila kritička društvena teorija: „njeno razumevanje društvene patologije“, kako bi se revitalizovala kritika kapitalizma srodna izvornog programu Frankfurtske škole (Harris 2022: 1). Ono što mali broj autora koji uzima u obzir kritičku teoriju primećuje: socijalna patologija je glavni koncept kritičke teorije Frankfurtske što se ogleda u usmeravanju na iracionalnosti društvenog sveta koje se zatim analiziraju uz pomoć hegelijanskih, marksističkih, veberijanskih, psihoanalitičkih i srodnih škola mišljenja. Mi slobodno možemo da dodamo da iz savremene perspektive ne bi trebalo isključiti ni poststrukturalizam, postmodernizam, postkolonijalnu, dekolonijalnu i postsocijalističku teoriju, makar i kao reakciju na ono šta je kritička teorija postala u okvirima ovih škola mišljenja i pratećim metodologijama istraživanja.

Bar je dva istraživačka postulata čiju obnovu Haris zagovara i koje je veoma važno razumeti u kontekstu teorija i okolnosti u sklopu kojih su nastali, a zatim pre svega metodološki uvažiti u savremenoj analizi, a to su: interdisciplinarnost izvornog programa istraživanja Frankfurtske škole i marksističko shvatanje socijalne patologije. Premda bazično filozofska škola mišljenja, važnost kritičke teorije je u tome što motiviše normativnu kritiku društvenog sveta koja primećuje kontradikcije između njegovih različitih domena i usmerena je na razvijanje metoda analize umerenih na potragu za mehanizmima njihovog prevazilaženja. Za razliku od same Frankfurtske škole, suština ovog prevazilaženja nije trenutna, a kritička observacija i analiza bi trebalo da su pre svega imanentne, dakle da se nastavljaju i usavršavaju detektujući nove kontradikcije i ugnjetavanja na koje je potrebno tražiti naučne i analitičke, ali i praktične i političke odgovore.

Ono što je u Harisovom radu donekle neobično jeste odabir autora koje on smatra ključnim i najbitnijim za ono što izdvaja kao determinišuću odliku kritičkog pristupa – Herberta Markuzea i Eriha Froma koji međusobno nisu bili najbolje povezani i čiji je rad manje više potpuno zaboravljen među današnjim generacijama i vrlo mali broj je onih koji bi ih uopšte svrstali u Frankfurtsku školu. Oba autora fokusiraju se na patološku iracionalnost kapitalističkog sistema koja deluje kroz modele onoga što možemo da nazovemo *konsenzualnom validacijom* uz pomoć koje saglasnost da je nešto u redu omogućuje da neprihvatljive pojave budu normalizovane i deo svakodnevne rutine. Problem sa savremenim autorima kao što su Honet (Axel Honneth) i

Habermas (Jürgen Habermas) je u tome što oni zanemaruju strukturne i sociološke kritike kasnog Hegela i proizvode teoriju koja je neo-idealistička, odnosno veoma slabo povezana za društvenom realnošću i onim što se u njoj zbiva. Osnova kritičke teorije koja bi odgovarala na probleme savremenog doba je u programu po kom je osnovana Frankfurtska škola, čija je suština bila, između ostalog, prevladavanje ekonomskog determinizma koji je postao najdominantniji vid interpretacije i primene marksističke teorije.

Kako From i Markuze, premda povezani sa krugovima autora koji se povezuju sa Frankfurtskom školom, ipak nisu autori koji se smatraju njenim najrepresntativnijim predstavnicima, ukratko ćemo prikazati i njihove ideje koje Haris razume kao krucijalne za socijalnu patologiju. Za ublažavanje posledica dominacije paradigme uzajamnog priznanja u području savremene socijalne patologije, Haris predlaže sintezu teorijskih postavki koje su razvili Markuze i From. Drugim rečima, kritička teorija centrirana na dijagnostifikovanje patoloških aspekata društvenih pojava daleko je dejstvenija ukoliko se osloni na revitalizaciju hegelijansko-marksističkih polazišta kroz sintetizovanje Fromovih i Markuzeovih gledišta koji se tu stavljaju u suprotnu poziciju u odnosu na Honetovu normativnu rekonstrukciju. Za razliku od različitih načina i mehanizama putem kojih savremeni autori koji se više tehnički nego supstancijalno pripisuju Frankfurtskoj školi, polazišta koja su izložena u radovima ova dva autora koji su bili u krugovima njenih prvih talasa omogućuju društvena istraživanja koja uviđaju patologičnost fundamentalnih normi društva. Kritičkoj teoriji,

smatra Haris, „hitno je potrebno revitalizujuće uokvirenje socijalne patologije“ kao odgovor na dominaciju paradigme uzajamnog priznanja (Harris 2022: 14).

Dublja patologičnost društvenih normi može se prepoznati već u samim praksama normalizacije koje vladaju u društvu, što teorije koje se fokusiraju na intersubjektivne sposobnosti i kognitivne kapacitete subjekata ne mogu da dosegnu. Kvalitet po kom se Fromova i Markuzeova teorija izdvajaju u odnosu na druge teorije koje se usmeravaju na glavne društvene negativnosti, kao što su nepravde (vezane pre svega za nepravednu distribuciju mogućnosti i resursa) i nelegitimnosti jeste u tome što su oni usmereni na primećivanje dubljih društvenih iracionalnosti koje leže u osnovi nezdravih oblika bivstvovanja. Kritiku koja se bazira na uočavanju dubljih patoloških mehanizama „poremećene svesti“ i strukturnih ograničenja koja onemogućavaju samoostvarenje subjekata na tragu koje su promišljali i From i Markuze osnovao je Ruso (Jean-Jacques Rousseau). Dalje utvrđivanje *socijalne epistemologije* koja povezuje kritiku razuma sa društvenim institucijama dogodilo se sa Hegelom (Georg Wilhelm Friedrich Hegel), sve do artikulacije u Horkhajmerovoj konstataciji da je u programskoj osnovi kritičke društvene teorije da osvesti značaj „racionalne organizacije ljudskog društva“ (Horkheimer 2002: 82). Kada društvo ne dejstvuje na najvišem nivou racionalnosti za koju je sposobno, tada, prema autorima kritičke društvene teorije, govorimo o patološkoj situaciji. Kasnije, u marksističkoj materijalističkoj inverziji Hegelovog idealizma, politička ekonomija je centralna za kritiku

patologije razuma i za marksističko razumevanje otuđenja. Društvo koje nudi otuđeno iskustvo odgovorno je za iracionalnosti koje rezultiraju daljom patologizacijom.

Knjiga *Dijalektika prosvetiteljstva* koju su napisali Horkhajmer (Max Horkheimer) i Adorno (Theodor W. Adorno) predstavljala je pravi prevrat u dotadašnjim shvatanjima modernizacije. Bez obzira što se ova kritika pokazala i kao društveno relevantna, ona nije bila u toj meri sociološki zasnovana u kojoj je to rad Markuzea i Froma. Premda u velikoj meri inspirisani psihoanalitičkim učenjima, dva pojma koja su ova dva autora skovala od velikog su značaja za socijalnu patologiju oblikovanu prema principima kritičke teorije koju zagovaraju Haris i drugi autori. Prvi pojam koji je važno razumeti u tom kontekstu jeste pojam *konsenzualne validacije* koji From objašnjava u knjizi *Zdravo društvo*. Najjednostavnije rečeno, pojam konsenzualne validacije označava ideju da se neko osećanje ili ubeđenje shvata kao istinito samo zbog toga što većina tako misli ili oseća (Fromm 1989: 20).⁴ Takva vrsta konsenzualno uspostavljene normalnosti za Froma je patološka i otuđujuća, sa lošim posledicama po mentalno zdravlje.

Drugi pojam bitan za postmarksitičko oživljavanje kritičke teorije u ključu Markuze-From dijagnostike je pojam *represivne desublimacije* koji označava degenerativni krug sublimacije libidinoznih energija u zdrave oblike ispoljavanja, koji odlažu zadovoljstvo i nikada nisu sasvim zadovoljavajući. Uz pomoć ova dva

⁴ U hrvatskom prevodu Fromove knjige ovaj pojam je preveden kao „jednodušno potvrđivanje“.

pojma (konsenzualna validacija i represivna desublimacija), naglašava Haris, moguća je snažno normativno utemeljena kritika pojma normalnosti i to je upravo kvalitet koji je neophodno obnoviti – normativno-dijagnostičko otkrivanje kritičke društvenog totaliteta (Harris 2022: 29-30). Zaključno poglavlje u kom će biti prikazana teorija neurodivergentnost pozabaviće se i analizom da li ova teorija ispunjava postavljene kriterijume za revitalizaciju kritičke društvene teorije kroz probleme društvene patologije.

Bez obzira na to što je ovakvo viđenje i dalje donekle bazirano na izvođenju analogije iz medicine i prirodnih nauka, ono zbog čega je naglašavanje ovakvog razumevanja bitno jeste što težište objašnjavanja patologije vraća na društvo. Različite strategije patologizacije u međuvremenu su razvijale i usavršavale instrumente da se razumevanje patologije formulisano metaforički, paralelnim generalizacijama, prevede sa pojedinca na društvo. Samim tim, razvoj situacije gde bi naponi kritičke društvene teorije rezultirali prebacivanjem fokusa sa pojedinca na društvo imali bi u datom kontekstu veoma progresivan učinak na društvenu teoriju. Međutim, zamagljivanje domena o kom se govori u teoretisanju društvene patologije može imati veoma negativne posledice za operacionalizaciju pojmova i njihovu dalju razradu u empirijskim istraživanjima. U zavisnosti od toga gde se smešta kauzalni mehanizam, makar i samo metaforički, zavise i posledične društvene reakcije i tretman koji se praktikuje prema tom pojedincu. Duboka kontradikcija koja postoji vezano za upotrebu bilo koje analogije koja počiva na razgraničavanju „zdravog“ od „bolesnog“ podrazumeva

upotrebu duboko vrednosno obojenih principa razgraničenja. Srednje rešenje je da se umesto pojmova koji više ukazuju na patološko više upotrebljavaju pojmovi koji govore jezikom disfunkcionalnosti. Međutim, kada je potrebno analitički izoštriti terminologiju u istraživanjima u oblasti socijalne patologije, gotovo da je nemoguće izbeći situaciju nužnog preciznog razgraničenja između dva polariteta. Možda je to jedan od razloga što je jedan duži vremenski period tokom kog je kritička društvena teorija preživela nekoliko radikalnih preokreta koji se mogu razumeti kao svojevrsna neoidealizacija društveno-humanističkih istraživanja, oblast socijalne patologije stagnira i drži se po strani od eksplozije subjektivnosti i različitosti koja se događa poslednjih decenija. Paradoksalno je da je upravo ta tendencija rezultat delovanja određenih autora koji se sveukupno, bez obzira na različite faze njihovog delovanja, mogu razumeti kao postmarksisti i koji su u određenim slučajevima čak i zastupali marksistička shvatanja.

Analizom životnog toka Frankfurtske škole od prvobitnog programa do onoga što se aktuelno događa danas, moguće je jasno uočiti faktore koji su oblikovali ove tendencije. Važno je napomenuti da se kod autora koji zagovaraju povratak na teze ranog programa Frankfurtske škole radi o uočavanju veoma jasne tendencije sužavanja tog programa koja je počela sa hladnoratovskim obračunom sa svim vrstama promišljanja društvenih i političkih alternativa van okvira umereno liberalne doktrine. Upravo iz tog razloga, povratak na ova polazišta vidi se kao veoma bitan, jer je takav način normativnog dijagnostifikovanja društvene situacije kroz prizmu patologizacije

efektivan zbog moći da transcendiraju liberalna uokviravanja „pravde“ i „legitimnosti“ koja onemogućuju, usporavaju ili sasvim ograničavaju promišljanje alternativnih rešenja. Veoma kompleksnim mehanizmima odlučivanja kroz procedure u kojima su moguće raznorazne tendenciozne zloupotrebe i ublažavanja, u aktuelnim parlamentarnim demokratijama najčešće se jako teško mogu izglasati rešenja koja znatno odudaraju od viđenja dominantne većine u parlamentu. Ono što je potrebno jeste društvena nauka koja kroz svoj teorijski aparatus usmerava ka ovim širim pitanjima, jer problemi savremenog sveta ne mogu da se svedu na nepravde i nejednakosti, još manje samo u kontekstu određenih grupa koje su po pravilu više ispaštale od strukturne nepravde nego neke druge.

Drugi značaj teorijskog pristupa socijalnoj patologiji koji je organizovan prema dijagnostifikovanju patoloških pojava i reagovanju na njih, koji im daje posebnu eksplanatornu moć kada se primenjuje rigoroznije ili analitički sistematičnije, jeste *interdisciplinarnost* konceptualnih pojmova koji se koriste u istraživanju. Kako je interdisciplinarnost bila upisana u originalni program Frankfurtske škole, tako deluje iznenađujuće da se sa tog polazišta i od te ideje toliko malo toga produkovalo u poslednjih pedeset godina kada je reč o istraživanjima u manjim, perifernim sistemima. Fokusiranost na probleme u širem društvenom kontekstu, a ne na zastarela, unapred ograničavajuća oruđa promišljanja koja nude veštački razdvojene discipline društveno-humanističkih nauka, glavna je odlika interdisciplinarnog pristupa. U vreme kada je program Frankfurtske

škole pisan, mnoge od loših posledica uspona pozitivizma koji veštački i neproduktivno odvaja društvene nauke i humanistiku, nisu bile tako vidljive, jer su filozofi po osnovnoj kvalifikaciji bili veoma produktivni u brojnim disciplinama, pre svega u psihologiji i sociologiji gde je kasnije dominacija pozitivizma imala najštetnije posledice.

Kao treći argument koji Haris navodi u prilog povratku vrsti teorijskog promišljanja usmerenoj na dijagnostifikovanje patoloških oblika društvenih nauka jeste upravo to što je ovakva vrsta dijagnostifikovanja istovremeno teži da uočava kontradikcije društvenog totaliteta i prepreke koji koče i ograničavaju njihovu transcendenciju. Drugim rečima, ovakav oblik dijalektičkog promišljanja istovremeno govori o patološkim karakteristikama našeg društvenog sveta i načinima na koje ovaj patološki svet može da se koriguje i nastavi da se razvija.

Trenutno stanje kritičke teorije i njenog potencijala da normativno oblikuje polje socijalne patologije „iskrivljeno je priznanjem“ (Harris 2022: 39). Najzaslužniji za to su dva autora iznikla na zaostavštini ove tradicije koja su sva njena značajna pitanja faktički svela na dve teme: razvijajući pretpostavke intersubjektivnog preokreta koje je postavio Habermas, Honet je zasnovao kritičku teoriju čija je osnova „subjektivno iskustvo pogrešnog prepoznavanja“ koje razotkriva neusaglašenost između moralnih zahteva društva i oblika njihovog praktikovanja i institucija (Harris 2022: 39). Iz tih razloga smatra se da Honetov rad predstavlja napuštanje originalnih ciljeva kritičke teorije i ne uspeva da predstavi imanentnu društvenu kritiku.

Intersubjektivni preokret u kritičkoj teoriji fokusiran je na borbu za priznanje i glavni problem u vezi sa tim je u tome što je takva teorija „monistička“, što znači da teži da objasni celokupnu društvenu stvarnost zajedno sa društvenim odnosima koji je čine uz pomoć samo uzajamnog priznanja. Ovo je tendencija je koja je počela da dominira u postmarksističkoj kritičkoj literaturi kojoj je cilj bio da decentrira fokus kritičke teorije sa materijalne proizvodnje na način na koji je to bio slučaj u ortodoksnom marksizmu. U tom kontekstu, distribucione nepravde su samo forme društvenog nepriznanja, a jaz između fokusa na proizvodnju i uzajamnog priznanja u kritičkoj teoriji postao je gotovo nepremostiv, sa svega par autora koji ukazuju na ovaj problem. Mnogi su drugi nedostaci prisutni u kritičkoj teoriji koja se fokusira na prepoznavanje kao što je na primer limitirano razumevanje moći i limitirano zapažanje faktora koji oblikuju svest subjekta i njegovu sposobnost da prepozna druge subjekte ako ravnopravne. Dok je u Frankfurtskoj školi moć posmatrana i dalje kao ukorenjena u ekonomske strukture, u Honetovoj ontologiji izvori nejednakosti se razumeju kao generisani kroz dinamiku borbe nepovezane sa društvenim strukturama moći. Iz toga je prilično teško dovesti različite zahteve za priznanjem u neki zajednički okvir, napraviti razliku među njima i porediti ih.

Premda Honet nije puno doprineo očuvanju izvornih polazišta kritičke teorije koja će biti rekonstruisana u narednom poglavlju, on je kroz patologije priznanja povratio pojam društvene patologije u kritičku društvenu teoriju. U ovom kontekstu pojam patologije odnosi se na

neuspeh subjekta da shvati racionalnost društvenih institucija i da adekvatno prepozna društvene odnose (Zurn 2011: 349). U sklopu teorija uzajamnog priznanja, patologije se ponašaju kao poremećaji drugog reda u kojima postoji prekid veze između sadržaja prvog reda i subjektivnog refleksivnog zahvatanja porekla i karaktera tog sadržaja. Socijalna patologija je povezana sa ideološkim aktom pogrešnog prepoznavanja. Ovakvo shvatanje patologije prenaplašeno je kognitivističko. Društvena kritika dijagnostifikovanja socijalne patologije (engl. pathology diagnosing social critique) je način da savremena kritička teorija izbegne da ostane u okvirima uzajamnog priznanja i samo još jedna među teorijama pravde.

Rekonstrukcija društvene kritike čija je osnova detektovanje patoloških društvenih pojava zahteva i podsećanje na njegove osnove u radovima Rusoa i hegelijanskog marksizma. Rusoova kritika je tu bitna jer ide i izvan intersubjektivne dimenzije uzajamnog priznanja i zamki neo-idealizma. Postoje tri osnovna polazišta oko kojih se organizuje Rusoova dijagnostifikacija patologije. U *Emil ili o vaspitanju* Ruso opisuje kako putem socijalizacije pojedinac stiče nezdrave potrebe, postojanje negativne dinamike koja se samoreprodukuje na tom putu i formu socijalne patologije koja nastaje unutar logike koja određuje društvenu reprodukciju – sve one zajedno vode do situacije gde lažne potrebe osujećuju mogućnost samoostvarenja. Sa druge strane, u hegelijanskoj filozofiji razum može da stekne patološke forme, a u marksizmu proizvodnja rezultira određenim patološkim oblicima. Već u tim najranijim oblicima promišljanja patološkog, patologija razuma

dovodila se u vezu sa načinom na koji je društvo materijalno organizovano. Iracionalnost i otuđenje kapitalističkog društva najfrekventniji su motivi marksističke teorije. Sa Honetom koji patologiju vidi kao negirano, osujećeno priznanje, shvatanje patologije ne bazira se više na deformisanoj društvenoj racionalnosti, već štaviše odbija metafiziku na uštrb društvene prakse. Razlog iz kog se Markuze i From predlažu kao nezamenjivi za obnovu kritički zasnovane socijalne patologije je u tome što su njihovi radovi najbolje zahvatili hegelijansko-marksističke uvide koje je prva generacija Frankfurtske škole uspostavila.

Šta bi sinteza Markuzea i Froma, koja bi mogla inspirisati nekakvu drugačiju vrstu kritičkog istraživanja u socijalnoj patologiji, podrazumevala? Na koji način bi istraživanja u oblasti socijalne patologije koja polaze od istih funkcionisala?

Kritička socijalna patologija na najopštijem nivou polazi od društveno centriranog naučnog objašnjenja koje primenjeno na oblast socijalne patologije i podrazumeva da su kognitivni kapaciteti subjekata, njihovo mentalno blagostanje i razvoj njihove ličnosti, društveno konstituisani. To važi i šire od uspostavljanja sinteze Markuze-From, seže u istorijske korene društvene kritike koja počinje da se utemeljuje sa Rusoom, Hegelom, a zatim i brojnim drugim teoretičarima. Za razliku od drugih autora koji su stvarali i promišljali asocirani za Frankfurtsku školu, ova sinteza uveliko se, naročito u Fromovom slučaju, oslanjala na Frojda i povezivanje njegovih razumevanja civilizacije sa kritikom otuđenja koja je razvijana u

marksizmu. Za razliku od aktuelne društvene teorije koja model deficita usmerava ka pojedincu i u odnosu na isti ga premerava, „otpadnici“ Frankfurtske škole Markuze i From ograničenja subjekta da razume društvene norme vide u dubljim društvenim strukturama. Ta ograničenja, prema Fromu, možemo mnogo bolje i celovitije da sagledamo i razumemo ako društvo analiziramo kroz teorijske mere normativnog humanizma (From 1989: 12). Deformacije izvornih potreba subjekata i njihovih kapaciteta da izdejstvuju sopstveno oslobođenje, konstituišu teorijsku osnovu putem koje se može uočiti i promišljati logika koja deluje u službi održavanja iracionalnosti društvenog poretka.

Postoji nekoliko pojedinačnih koncepata koji nam pomažu da uspostavimo polazišta socijalne patologije, koja je bitno revitalizovati kako bi se u promišljanje vratilo razmišljanje koje je posle svih intervencija da se napadne pojam normalnosti kao poželjan – kadro da ponudi i debatuje nove, savremene kriterijume analize svakog društvenog fenomena kroz prizmu vrednosnog preispitivanja date društvene formacije i sa ciljem uočavanja i prevladavanja prostora mogućih šansi za budući društveni razvoj. Ovakva vrsta bazične i svakako u određenoj meri problematične normativnosti, glavna je poluga formiranja perspektive za promišljanje progresivne društvene transformacije. U toj ravni posmatrano, pravljenje razlike između bolje i lošije društvene formacije i traženje načina da se one sprovedu u realnosti suština je kako naučne inovativnosti, tako i uspešnog upravljanja društvom. Bez pozicioniranja te ravni i proračuna načina na

koji se društvo može ka njoj kretati, nemoguće je sagledavati različite modele društvene organizacije i optimalnih modela za budući razvoj. Namerno ili ne, savremeni kritički teoretičari prave što veći otklon upravo od ovog eksplicitnog vrednosnog određenja koje je dato kod Froma i Markuzea, koji se nije posebno bavio socijalnom patologijom.

Patološka normalnost odnosi se na sposobnost savremenog sveta da posmatra sa ravnodušnošću stravična zbivanja i ne preduzima ništa u vezi sa njima; ona se može sagledavati i sa aspekta dramatičnih društvenih kriza s kraja XX veka koje su iznedrile veoma uticajne društvene pokrete na globalnoj sceni. Zbivanja koja su okruživala Frankfurtsku školu i njenu percepciju od strane drugih autora, a onda i kako je ta percepcija povratno uticala na sudbinu nasleđa koje je Frankfurtska škola ostavila savremenom svetu, u dobroj meri odslikava dostupne mogućnosti svakog takvog poduhvata. Dok je Adorno bio protiv studentskih protesta, Markuze ih je bezuslovno podržao. From je, sa svoje strane, zbog debate oko Frojda ostao autsajder i manje više potpuno zaboravljen kao autor koji se može podvesti pod kategoriju Frankfurtske škole. Kao naslednik projekta Frankfurtske škole, Habermas nije samo postao nedosledan osnivajućem programu, već je aktivno ignorisao i tendenciozno preusmerio neke od ideja marksizma-hegelijanizma koji je za mnoge druge autore angažovane oko Frankfurtske škole takođe postao zastareo, neprihvatljiv i stigmatizovan. Razlozi ovom propustu su u tome što Habermas nije ni čitao Markuzea i Froma jer ih je sasvim izgubio iz vida u svom formativnom periodu. Kao drugi razlog koji je doprineo Fromovoj

slaboj vidljivosti kao pripadnika Frankfurtske škole možemo da navedemo njegov neprijateljski i problematičan odnos sa Adornom, koji ga je nepovratno otpisao kao prominentnog u istoj ravni sa njim. Reč je o raspravi koja se desila između Adorna i Froma u časopisu *Dissent* u drugoj polovini pedesetih godina XX veka i njegovog nastojanja da Frojdovo učenje stavi u kontekst razvoja kapitalističkog načina proizvodnje. Markuze nije želeo da se složi sa Fromovim tumačenjem uticaja kapitalizma na primarne libidinozne čovekove pokretače, kao ni Adorno. Da nije bilo ovog oštrog sukoba u redovima nemačke kritičke teorije, kritička društvena teorija izgledala bi danas sasvim drugačije, kao i Habermasov rad (Harris 2022: 28).

Fromov pojam patološke normalnosti objedinjuje dve centralne premise ključne za Frankfurtsku školu: prva je da je društveni svet pogrešno i patološki strukturisan, a druga pretpostavka je da postoje socijalno-kognitivne prepreke koje koče progresivnu transformaciju. Ovo razumevanje normalnosti kao po sebi duboko patološke, izuzetno je bitno i na liniji druge forme revitalizacije kritičke društvene teorije kroz njeno povezivanje sa pitanjima socijalne patologije u obliku neurodivergentnosti koje ćemo izložiti u trećem poglavlju ove knjige. Nju prati konsenzualna validacija koja likvidira bitnije odstupajuća gledišta i time, na taj način, obrazuje deficite koji služe da se uz pomoć njih detektuju iracionalne forme društvene organizacije, ograniči saznanje i održavaju objektivno psihološki nezdrava psihološka stanja. Celokupni ovakav teorijski aparat u filozofiji se naziva *immanentno-transcendentna* polazna kritička pozicija čije je postavke uspostavio

Kant, a dalje su usavršavane kroz nastojanja filozofa da kritički sagledavaju i same načine na koje čovek formuliše društveno konstituisano razumevanje stvarnosti.

Različito čitanje Frojda kod Froma i Markuzea može se preduprediti ukoliko se oni koriste kombinovano i time se dobija oruđe potrebno da se program sistematičnog kritičkog društvenog istraživanja operacionalizuje kroz probleme i indikatore koji imaju jasan normativan sadržaj. Nove oblike društvene kontrole i kohezije koje omogućava savremena tehnologija, moguće je proučavati uz pomoć socijalne epistemologije kritičke teorije koja olakšava dizajniranje istraživačkog programa koji ima nedvosmisleno normativno značenje. Implikacije ovakvog viđenja jesu da je ovako ponovno, osmišljeno iščitavanje rada Frankfurtske škole potrebno sprovesti sa motivom obnove njenog emancipatornog potencijala.

Ovakvo viđenje rekonstrukcije projekta kritičke društvene teorije njenim usmeravanjem na oblast socijalne patologije samo je jedno od mogućih. Posebno bitno pitanje u tom kontekstu jeste da li je oživljavanje kritičke društvene teorije jedno, ili se može odigrati već i nekoliko takvih epistemoloških preokreta u tumačenju.

Među drugim pokušajima da se kritika savremenog društva utemelji na normativno uokvirenom proučavanju fenomena društvene patologije bitno je za kraj ovog poglavlja izdvojiti i rad profesorke Nensi Frejzer (Nancy Fraser). Ukrštajući epistemologije uzajamnog priznanja za principima distributivne pravde, Frejzer uspostavlja sistematičnu kritiku krize kapitalizma kao „institucionalizovanog

društvenog poretka“ (O’Kane 2021: 207). Šta bi to moglo da znači u praksi gde je kapitalizam društveni poredak koji je institucionalizovan i koje su osnovne pretpostavke kritičke teorije koju je razvila Frejzer na liniji normativno utemeljene socijalne patologije koja služi kao neka vrsta dijagnostike? Za razliku od praksi na kojima su utemeljene određene grane psihologije i psihijatrije, gde se svako odstupanje od normalnosti shvaćene kao proseka uzima kao kriterijum u odnosu na koji se određuje deficit koji čiji se uzrok vidi u pojedincu, ovde su društvene formacije koje ne pružaju ostvarenje i oslobođenje kakve su u kapitalizmu uzrok i bitno je pronaći način da se patološke pojave primete i tretiraju.

Obzirom na to da ne razvija veliki broj kritičkih teoretičara metodološki aparat koji bi pokazao značenje mnogih od pojmova koji su upotrebljeni da se omeđi polje problematizovanja, ponekad je zaista teško primetiti kako se ti kritički konceptualni aparati odnose prema društvenoj stvarnosti i društvenoj strukturi. Tako da je važno istaći da među autorima koji govore terminima uz pomoć kojih pokušavaju svoj rad da smeste „s onu stranu neo-idealizma“, čak i kada govore o distribuciji, nejednakosti ili društvenim strukturama, oni to misle retorički. Ovu razliku nije jednostavno primetiti, niti je jednostavno razumeti drugačiji učinak koji ona može da proizvede, ali je veoma bitno na nju ukazati, kao i na činjenicu da se ona može zloupotrebljavati. Iz tih razloga ključno je da se kritička društvena teorija usmeri, ne samo ka ostvarenju koherencije i sistematičnosti, već da njeni naponi i rezultiraju konkretnim metodološkim oruđima koji će

obezbeđivati dokaze o ponašanjima koja potvrđuju pretpostavke koji se zatim mogu ukrstiti sa kontradikcijama koje razotkrivaju probleme u strukturnim međuosobnim odnosima društvene formacije.

Za kritičke autore koji na neki način nastavljaju projekat istorijskog i dijalektičkog materijalizma nakon 'zaokreta ka kulturi' (engl. cultural turn), najčešće je karakteristično da kritički poduhvat koji pokušavaju da poduzmu ne nudi novo razumevanje date konjunktura na sistematičan način, tako da se pozicioniraju u odnosu na sve važne tačke metodologije koja je razvijana pre njih i koja ukazuje na konkretne kontradikcije u organizaciji društva, nudeći program njihovog izmirenja na način da on pomaže iznalaženju novih rešenja koja ublažavaju nejednakosti i prateće društvene nepravde. Kritička teorija kapitalizma koju je formulisala Frejzer u tom kontekstu vidi se kao nedovoljno sistematična: ona povezuje rad Marksa, Polanija i Habermasa bez da implementira principe programa koji je postavila kritička društvena teorija (O'Kane 2021: 9). Premda je Frejzer pokušala da vrati neke od ključnih pojmova kritičke političke ekonomije nazad u kritičku teoriju, ona nije uspeła da obnovi originalnu ideju kritičke teorije kao interdisciplinarnog projekta koji za svoj cilj ima da sagleda društvo kao celinu, povezujući normativna pitanja sa analizom društvenih tendencija i dijagnostifikovanjem kako kapitalizam u datom periodu oblikuje društvene odnose i reprodukuje društvene nejednakosti. Razlog tome što je ovo nastojanje koje Frejzer izvodi nepotpuno je u tome što ona svoj postupak oživljavanja kritike političke ekonomije nije zasnovala na originalnoj ideji kritičke teorije, već na

autorima kod kojih su njene glavne pretpostavke već modifikovane, poput Habermasa. Na tragu drugih pokušaja da se napravi neka drugačija organizacija naučnog i političkog projekta u marksizmu, Habermas je pokušao da integriše kritiku političke ekonomije sa sociološki kompleksnom normativnom teorijom demokratije i prema brojnim autorima, to nije bila posebno uspešna integracija. Sveobuhvatni i integralni pregled kritičke društvene teorije koji bi omogućio da se njen poduhvat razume u kontekstu istorije ideja koja joj je prethodila i sistematski sačinjene analize koje su to pretpostavke koje bi ona trebalo da zadovolji i uključuje, do sada nije napravljen.

U cilju formulisanja kritičkog pristupa koji neće pojednostaviti rekonstrukciju i relativizaciju projekta kritike načina na koji funkcioniše kapitalizam tako da se prevaziđe ekonomski determinizam i zastarelost kategorija kojima je baratao marksizam, koje su to zapravo pretpostavke, koncepti, ideje koje bi takva još uvek normativna kritička teorija trebalo u sebi da sadrži? Naredno poglavlje promisliće projekat kritičke društvene teorije tako da obrazloži načine na koji se on odnosi prema temeljnim marksističkim pojmovima, ali i prema drugim sličnim pokušajima kritičke teorije kao što su poststrukturalizam i britanski marksistički istoricizam. Na kraju, ponudićemo predlog načina na koji bi se sinteza polazišta kritičke društvene teorije mogla izvesti i primeniti na predmet socijalne patologije kroz teoriju neurodivergentnosti.

II KRITIČKA TEORIJA FRANKFURTSKE ŠKOLE UNAZAD

Rekonstruktivno sagledavanje kritičke teorije iz perspektive koju ovde možemo da razumemo kao postsocijalističku, u sklopu tako definisanog pristupa zahteva i suočavanje sa 'baukom' marksizma koji je gotovo istisnut iz akademskog i društvenog polja perifernog postsocijalizma nakon pada socijalističkih režima.⁵ Isključivi način na koji se ovaj proces odigravao (tačnije, na koji se i dalje odigrava), teško da može da se poredi sa bilo čime što se dešavalo u akademskim krugovima starijih liberalnih demokratija evropskog centra, tako da je fenomen konsenzualne validacije oko pitanja anti-komunizma na području evropske periferije problem čiji će se mehanizmi i motivacije tek proučavati.⁶ Uglavnom, ovakva diskreditacija dolazi iz ideoloških pozicija konzervativizma, liberalizma i neoliberalizma, gotovo bez izuzetka predstavljenom kao izvan ideološkom i objektivnom

⁵ Periferizacija je pojam iz teorije svetskog sistema i podrazumeva, u datom kontekstu, daleko nepovoljniji geopolitički status nekadašnjih socijalističkih država koji od tzv. poluperiferije sve više biva perifernim u odnosu na ostale evropske države. Autori poput ekonomiste Miomira Jakšića govorili su svojevrsteno o problemima periferizacije delova sveta u takozvanom stanju "polu-razvijenosti" (Jakšić 1985: 6).

⁶ O fenomenu anti-komunizma kao neosnovanom, preteranom i u svakom smislu više ideološki nego naučno ili politički motivisanom fenomenu na našim prostorima, pisao je profesor Todor Kuljić koji je antikomunizam definisao kao „ideološku i praktičnu orijentaciju protiv komunističke ideologije i socijalističkih režima“ (Kuljić 2008; Kuljić 2022: 415).

pozicijom. Iz tog ugla gledano, ponovno sagledavanje kritičke paradigme time je još značajnije, uzevši u obzir to da se *kulturološki materijalizam* prepoznaje kao najizglednija smernica kritičkih studija i društvene kritike kao takve u globalnim okvirima (Bonnell & Hunt 1999: 11). Premda takva pretpostavka deluje više intuitivno nego što se i sprovodi kroz aktuelne teorijske i empirijske istraživačke projekte, velika je verovatnoća da će to biti jedan od najbitnijih okvira i polja razvoja buduće, globalno relevantne, kritičke društvene teorije.

Poduhvat rekonstrukcije koja se poduzima, pored refleksije na kontekst sopstvenog odvijanja, uključuje i pokušaj razjašnjenja savremenog značenja marksizma. Okončanjem Hladnog rata i padom 'gvozdene zavese' 1989. godine kritički pristup obeležen reakcijama na teoriju koju je inicirao rad Karla Marksa drastično gubi na reputaciji i društvenoj relevantnosti, posebno u vezi sa pitanjem razvoja zemalja u kojima su režim i društveni sistem bili bazirani na nekom vidu marksističke doktrine i njene političke, više deformacije nego implementacije, u formi takozvane doktrine marksizma-lenjinizma (tzv. 'Drugi svet').⁷ Usled istorijskog konteksta koji je otvoren nakon 'ukidanja' ili takozvanog 'samourušavanja' država 'realnog socijalizma', nastupa period izrazito negativnog određenja postsocijalističkih društava prema sopstvenoj prošlosti, praćen imanentnom negacijom i prevazilaženjem političkih i teorijskih

⁷ Podela na Prvi, Drugi i Treći svet je rezultat geopolitičke konfrontacije SAD i SSSR nakon Drugog svetskog rata, gde su nerazvijene zemlje i Jugoslavija predstavljale takozvanu 'nesvrstanu' treću stranu koja je podrazumevala vojnu neutralnost.

principa za koje se verovalo da najverodostojnije reprezentuju Marksov kritički napor (Pupovac 2008: 5). Zapravo, gotovo da nestaju svi „pokušaji utemeljenja pretenzija društvene teorije da bude kritička“ (Pavićević 2011: 5). Međutim, umesto da na političku scenu ovih zemalja stupi neka od varijanti liberalizma i pratećeg modela građanskog društva, deluje da se u ovim društvima počela odvijati nezaustavljiva implozija demokratskih i liberalnih vrednosti, u koje svakako spada i marksistička teorija.

Za razliku od rasprostranjenog poistovećivanja kritičke teorije sa tzv. Frankfurtskom školom, ovde nameravamo da iznesemo suprotstavljeno stanovište i govorimo o tri podjednako značajna, međusobno relativno nepovezana toka koja čine bazu nastojanja da se posleratna društvena teorija utemelji kritički: pored Frankfurtske škole tu su i (post)strukturalizam i britanske studije kulture. Zajedničko za sva tri izvora kritičke teorije jeste to da nastaju kao reakcija na kompromitujuće okolnosti u kojim je funkcionisao prvi socijalistički režim formiran nakon Sovjetske revolucije 1917. godine i kao pokušaj da se neki elementi marksističke teorije sačuvaju i unaprede pod rastućom tendencijom da se politička zbivanja direktno poistovete sa političkim programom marksizma koji nikada nije ni postojao kao takav i u bilo kakvoj direktnoj vezi sa Karlom Marksom, pa zatim i marksističkom teorijom, iz koje je ovaj program samo uslovno izveden i zapravo je, kao i svaki drugi, bio samo jedan od istorijski mogućih i verovatnih. Otvorivši poglavlje istorijske realizacije jedne varijante marksističke doktrine dolazimo i do pitanja njene različite

konceptualizacije u poređenju sa Marksovom zaostavštinom (Milner 2002b: 87). Sva tri toka društvene kritike označavamo kao izvore koji se skupa mogu nazvati *Zapadnim (zapadnjačkim)*, odnosno *kulturološkim marksizmom* koji dominira svetskim teorijskim poljem između 20-tih i 90-tih godina prošlog veka, nakon čega nastupa gotovo jednoglasno proklamovanje „kraja socijalizma i prolaska marksizma kao intelektualne snage“ (Palmer 1993: 67). Ipak, „marksove sablasti“ i dalje progone pojedine političare tako da oni imaju potrebu da jednu gotovo sasvim mrtvu i donekle intelektualno opstajuću, ali politički ritualno decenijama sahranjivanu društvenu teoriju i filozofiju – ponovo sahranjuju (Derrida 2012).

Nasuprot tome, intelektualno preispitivanje relevantnosti marksizma kao naučne teorije i društvene filozofije je nešto na šta nužno referira i u odnosu na šta se pozicionira svako sistematsko, utemeljujuće nastojanje da se društvena teorija aktualizuje kao kritička, što je namera i ovog istraživanja. Razlozi za takav preokret su teškoće društvene teorije u suočavanju sa efektima globalne promene u nekadašnjim socijalističkim društvima i 'baukom' svetske krize koji se nadvio nad svakim savremenim društvenim proučavanjem. Drugi, manje očigledni razlog je čorsokak do kojeg je dovela ekspanzija 'kulturološkog preokreta' i nedovoljnost tog pristupa da samostalno pruži utemeljeno i sistematično objašnjenje aktuelne društvene promene, često barem u bilo kom njenom aspektu, ako ne generalno. Ponovna relevantnost kritičke teorije i njenih marksističkih izvora počiva na nikad do kraja iscrpljenim naučnim, eksplanatornim i

analitičkim potencijalima te teorije da na sistematičan i sveobuhvatan način pruži uvid u relacije između globalne „kulturalne logike poznog kapitalizma“ i društvene realnosti omeđene nasleđenim strukturama proizvodnje i stanjem društvene svesti u datom društvenom i političkom kontekstu postsocijalizma (Jameson 1992). Iz odjeka tih koordinata nastaje i motivacija da na pitanje „šta je kritička društvena teorija“ ovde pružimo uprošćen, a nadajmo se i zadovoljavajuće kompleksan odgovor.

Prilikom odluke da se neko upusti u takav poduhvat, važno je imati nekoliko stvari u vidu. Najpre, otvaranjem poglavlja globalizacije u svetskoj istoriji ireverzibilno se redefinišu i iscrpljuju gotovo sve kategorije modernog sveta na način koji se ne može svesti samo na puku fascinaciju, već je i ozbiljna pretnja za suverenost i nacionalne okvire rešavanja određenih pitanja od kojih zavisi bezbednost i standard života ljudi. Takođe, moderne strukture znanja prolaze kroz temeljne redefinicije koje ni same visokoobrazovne i naučne institucije više ne mogu da prate. Zatim, pomoću naučnih paradigmi koje su obeležile 20. vek, poput neo-pozitivizma, interakcionizma, funkcionalizma ili postmodernizma, i slično - ne mogu se zahvatiti svi relevantni domeni transformacije modernih struktura znanja u čijem je središtu radikalno izmenjeno razumevanje značenja i značaja imaterijalnih, diskurzivnih faktora za društvene pojave i promene, što znači da ima putno elemenata koji fale da bi se aktuelna situacija razumela i objasnila. Jedino kritički i marksističkim metodom inspirisana društvena teorija u datom kontekstu omogućava dijalektičku refleksiju na kontradikcije

datog istorijskog stanja postsocijalizma. Osnovni zadatak takve, na kritičkim temeljima rekonstruisane naučne teorije jeste da protivrečnosti između projekta globalizacije i postsocijalističkih društvenih stvarnosti, učini eksplicitnim i podvrgne naučnoj analizi i proveriti. Naučno polje kritike, koje bi u teorijskom i metodološkom smislu trebalo da objedinjuje znanja oko zajedničke tendencije dovođenja suprotnih i „zavađenih“ domena stvarnosti u vezu, danas zatičemo u stanju heterogene distorzije različitih, teško sklopivih značenja i određenja same kritičke paradigme, njenih različitih formi i njene delikatne pozicije u sistemu praktički usmeravanog znanja (Kellner 2004: 507). Svaki kritički pristup koji se uspostavlja danas zatečen je u situaciji ponovnog ustanovljavanja i utemeljavanja, u trouglu između dominantnih teorijskih i metodoloških pristupa datog vremena, postupka rekonstrukcije ranijih kritičkih pristupa u filozofiji i društvenoj teoriji, ali i ograničenja koja proizilaze iz kritičke perspektive kao takve.

Retrospektivno 'čitanje' tokova kratke istorije kritičkih ideja za svoj cilj ima ponovno „vraćanje u život“ „moćnog sredstva uvida o neprilikama sa kojima se suočavamo u modernom društvu“ (Paolucci 2007: x). Takvo vraćanje u život ovih ideja nije potrebno, jer kao što smo videli, postoji opsesija da se i samo sećanje na njega kontroliše i oslobodi svojih društvenih značenja. Nekritičko prihvatanje popularnih određenja kritičke teorije rezultiralo je „odbacivanjem pretpostavki i shvatanja istorijskog materijalizma, oštećenjem istorijskog senzibiliteta i omalovažavanjem stvarnog iskustva“ (Palmer op. cit. 67-68). Sve je

to dovelo do toga da „bauk koji je kružio Evropom“ s kraja 20. veka jedino još „opstaje u međunarodnim časopisima za studije kulture“ (Milner 2002a: 85). Međutim, mi danas bez dvoumljenja možemo da kažemo da se četvrtinu veka nakon simultanog pada socijalističkih režima Istočne Evrope pokazuje da „referenca na Marksa nije efemerna“ i da marksistička teorija pokazuje „perzistentnost, produktivnost i kapacitet da se prilagodi kontekstu i konjunkturi“ (Gerard 2008: xi). Ta referenca opstaje kao *kontrapozitiv* datoj situaciji i verovatno najveća kontradikcija samog epistemološkog modernog evropskog projekta u malom.

Rušenjem Berlinskog zida, slabi ideja o modernoj državi kao instrumentu za pomoć ljudima u snalaženju sa životnim nedaćama (Valerštajn 2005: 12). Nakon uverenja da takav razvoj događaja potvrđuje „konačnu pobedu“ neoliberalnog reformizma, poslednjih nekoliko godina na međunarodnoj akademskoj sceni sve intenzivnije počinje da se pravi razlika između Marksove naučne teorije i brojnih teorijskih i političkih intervencija koje su je vremenom bacile u drugi plan. Naširoko prihvaćeni stav da su rezultati i sudbina tekovina Oktobarske revolucije glavni kriterijum njene provere se stavljaju pod znak pitanja (Paolucci op. cit. 11). Marksizam, u svakom slučaju, beleži sve češći povratak u javne debate.⁸ Ta činjenica, sama po sebi,

⁸ Na primer, britanski list *Guardian* objavljuje članak pod nazivom „Zbog čega je marksizam ponovo u usponu“ (Jeffries 2012). U američkom nedeljniku *Time* objavljen je članak pod nazivom „Marksova osveta: kako klasna borba oblikuje svet“ u kom se navodi da za „radnike opterećene nezaposlenošću i stagnacijom u prihodima, širom sveta, Marksova kritika kapitalizma kao inherentno nepravednog i samo-destruktivnog ne može biti tek tako odbačena“ (Schuman 2013).

dovoljan je indikator koji govori o dubini krize koja se odvija pred našim očima, jer za marksizmom često posežu i njegovi veći neprijatelji, ponekad češće nego oni koji u neke od njegovih principa veruju. Ukoliko je marksizam važan u međunarodnim okvirima, zaključujemo, objektivnije tumačenje ove teorije i suočavanje sa odbačenom prošlošću izvesno je još značajnije za razumevanje stanja u nekadašnjim socijalističkim zemljama. Stoga, za početak, šta podrazumeva kritički pristup iz ugla istorije ideja, najpre u filozofiji i književnosti, a zatim i u modernim društvenim naukama? Koje su distinktivne odlike tog pristupa i kakva je uloga marksizma u svemu tome?

II(a) Određenje kritike i kritičke teorije

U najširem sagledivom određenju, *kritiku* možemo povezati sa potrebom za preokretom u dominantnom načinu razumevanja i tumačenja pojava, ili sa postojanjem tenzije između uticajnih stanovišta i škola mišljenja koja zahteva razrešenje. Takvi preokreti u istoriji ideja nisu značajni samo sa stanovišta sistematizacije i kategorizacije različitih škola mišljenja, već se pomoću njih razgraničavaju i istorijske epohe. Kao refleksija na mišljenje datog doba, kritika je forma filozofske debate i metod sistematskog preispitivanja, „jer je kritičko mišljenje ono što filozofi rade“ (Pecorino 1987: 141).⁹ Pored filozofije,

⁹ Etimološki, pojam kritike potiče od grčkog *kritikē tekhnē*, što znači umetnost i veština prosuđivanja (Oxford Dictionaries, 2013; Filipović 1989: 182).

kritika je forma koja ima važnu ulogu za književnost, ali i u procenjivanju i analizi umetničkih dela. Da bi napravio konceptualnu razliku između različitih oblika kritike, filozof Đani Vattimo (Gianni Vattimo) pojam *kritike* koristi za sistematična ispitivanja kakva se sprovode u filozofiji i naučnom radu, dok pojam *kriticizma* vezuje za književnu ili umetničku kritiku, što nije opšteprihvaćena, ali je veoma korisna distinkcija. Pored filozofske i književne kritike kao osnovna dva oblika, možemo razlikovati i *društvenu kritiku* koja se javljala kod književnika i filozofa, a koja je predstavljala početne ideje iz kojih će se kasnije razviti kritički pristup u društvenim naukama.¹⁰ U neku ruku možemo reći da su se iz tih početnih ideja razvile i društvene nauke uopšte.

Savremeno stanje kritičke teorije u društvenim i humanističkim naukama proizilazi iz dve vrste problema koji otežavaju sistematizaciju polja kritičkog znanja. Najpre, kako navode Olsen (Mark Olssen), Peters (Michael Peters) i Lankšer (Colin Lankshear), akademskim poljem dominira fokusiranost na savremene teoretičare „postkulture“ poput Fukoa (Michele Foucault) i Deride (Jacques Derrida), kao da sa njima počinje kritička teorija (Peters, Olssen, Lankshear 2003: 1).¹¹ Za veliki deo „akademske kulture postmodernog

¹⁰ Primeri oblika društvene kritike mogu se pronaći u radovima *socijal-utopista* 16. i 17. veka kao što su Tomas Mor (Sir Thomas More) i Kampanela (Tommaso Campanella), prosvetiteljskih filozofa poput Rusoa (Jean-Jacques Rousseau), kao i u radovima ranih socijalista, komunista i anarhista 19. veka (Henri de Saint-Simon, Charles Fourier, Robert Owen).

¹¹ Ovo je sasvim pojednostavljena evaluacija radova najvećih filozofa XX veka i svakako da Fuko, Derida i mnogi drugi poststrukturalisti nisu tek neki teoretičari „postkulture“, a da su za mnoge ovde razmatrane razvoje toka kritičke društvene

stanja“ sve više izgleda „kao da nije bilo kritičkog mišljenja pre navedenih francuskih mislilaca, ili kao da njihov rad može da se tretira hermetički odvojeno od tradicionalne kritičke filozofije“ (Peters, Olssen, Lankshear: ibid.). Druga prepreka sistematizaciji kritičke teorije je usmerenost teoretičara „postkulture“ na kritiku teorijskog nasleđa modernog doba: dobar deo poteškoća i nejasnoća koje nastaju u vezi sa savremenim stanjem kritičkog pristupa proističu iz aproksimativne upotrebe pojma modernosti koji zadobija oblik „neproblematizovane metafore koja se upotrebljava da predstavi mnoštvo aspekata savremenog života“ (King 1995: 108).

II (a)/1 Kritička teorija u širem smislu

U nameri da izvršimo najavljivanu i ovde predlaganu sistematizaciju kritičke teorije, nadovezujemo se na Olsena, Petersa i Lankšera koji u određenju kritičke teorije polaze od *'refleksivnog preokreta' u Zapadnoj filozofiji*. Dakle, kao važan oblik kritičke teorije ovde razumemo tradiciju moderne filozofije, naročito Dekarta, Kanta, Hegela i Marksa. Kritička teorija u širem smislu odnosi se na oblike mišljenja razvijene u modernom dobu, na temelju kojih se zasniva moderna nauka. Početni problem sa takvim određenjem nije samo u preciziranju šta zapravo razumemo pod pojmom „moderno“, već i specifikacija vremenskih okvira tog „početka“, obzirom na činjenicu da

teorije i više nego neophodni i važni, naročito ako se posmatra njihovo stvaralaštvu u celini i u odnosu na mnoge veoma važne analize koje su sproveli.

se kao kriterijum prelaza iz feudalnog u moderno doba uzimaju istorijski događaji smešteni u širokom vremenskom rasponu između 16. i 18. veka.¹² Početak modernog doba i njegova obeležja naročito su relevantna pitanja u kontekstu savremene kritičke teorije koja diskutuje njegov 'kraj': kako da se upustimo u debatu o 'kraju' modernog doba, kada nismo sigurni ni kako i kada je ono zapravo počelo?

'Refleksivni preokret', najbitnija kategorija za kritičku teoriju, može da se primeni na mnoga proširenja znanja i njima posledičnih oblika svesti, počev od antičkog doba. Međutim, deluje najprigodnije da prvi ozbiljniji takav preokret prepoznamo u modernoj filozofiji u kojoj se iskristalisala kontradikcija između *apstraktnog* načina promišljanja centralnih tema filozofije kao prve nauke (pre svega, odnos bića i svesti) i sve eksplicitnijih problema vezanih za spoljašnji, *materijalni*, empirijski svet sa kojim se dolazi u dodir posredstvom čula. Nekoliko različitih mislilaca i naučnika tokom 17. veka istovremeno, okreće se pitanju obnove naučnog znanja, istraživanja prirode i materijalnog sveta, odnosno iskustvu i spoljnom svetu kao izvorima saznanja, među kojima su najvažniji Galilej (Galileo Galilei), Dekart (Rene Descartes) i Bekon (Francis Bacon). Za razliku od Galileja i

¹² *Moderno doba* se odnosi na stanje ljudske egzistencije, epohu koja novinu smatra najvišom vrednošću (*modernost*), ali i na umetničke i filozofske prakse s kraja 19. i početka 20. veka (*modernizam*). U prvoj polovini 20. veka, modernost dobija značenje političkog projekta društvenog razvoja koji podrazumeva da sva društva sveta treba (odnosno pozvana su ili primorana, zavisi od perspektive) da se transformišu u društva liberalne demokratije, definisana modelom zapadne civilizacije. Vrhunac tog projekta razvoja je Maršalov plan kojim je Amerika planirala ne samo obnovu, već i političku i ekonomsku transformaciju Evrope i ostatka sveta (modernizacija) (up. King 1995: 110).

Bekona koji su se okrenuli mehanici i ispitivanju spoljnog sveta kako bi reformisali nauku, Dekart je razvio *dualistički* filozofski sistem u kom je razmatrao odnos materije i ideje, odnosno mišljenja i iskustva. Dok su prethodni oblici filozofije okrenuti metafizičkim pitanjima i potragom za jednim početnim uzrokom ili načelom koje može objasniti postojanje svega, Dekartovo stanovište je *dualističko* i polazi od dva povezana, ali međusobno različita izvora saznanja, koja su njegovim metodološkim postupkom nadalje u evropskoj metodologiji trajno razdvojena. Premda nije negirao postojanje spoljnog, materijalnog sveta i njegovu ulogu u procesu saznanja: Dekart je ključnu ulogu u spoznavanju dodelio *razumu*, a reorganizaciju sholastičke filozofije sproveo je formulišući prvi oblik *sistematske provere saznanja*. Centralno pitanje teorije saznanja postaje utemeljenje, fundament, postojanje stabilne, Arhimedove tačke iz koje posmatrač može da dođe do pouzdanih i čvrstih saznanja – što će nakon toga postati centralno pitanje moderne filozofije i moderne nauke uopšte (Smith 1985: 641).

Dekartova epistemološka stanovišta oslanjaju se na određenje čoveka kao temelja saznanja i metoda putem kojeg se to saznanje proverava. Za Dekarta, čovek je „stvar što u sebi ima sposobnost mišljenja“, odnosno ljudski duh je okrenut samom sebi i „stvar je što misli, ne slijedi“ (Descartes 1998: 9). Uvođenjem *provere*, Dekart namerava da preispita načela na kojima je do tada gradio svoje saznanje, što je neophodno ako želi „u znanostima utemeljiti štogod čvrsto i postojano“ (Descartes *ibid.*). Nazvavši svoj metod „*metodom sumnje*“, Dekart se upuštao u preispitivanje različitih pretpostavki o

Bogu, samom sebi, postojanju spoljnog sveta, i tako dalje, kako bi osigurao pouzdanost takvog postupka, Dekart sledi poredak kakav je „uobičajen u *geometara*“ (podvučeno u originalu, Descartes op. cit.: 12). U *Meditacijama o prvoj filozofiji* Dekart, poredeći svoj postupak sa idealnom Arhimedovom tačkom, smatra da će puno postići i bude li samo „otkrio i štogod najmanje koje je sigurno i neuzdrmano“ (Descartes op. cit.: 19). Dekart je sebe samog uzeo za objekat mišljenja iz razloga što je zaključio da su mišljenje i spoznaja koju ima o sebi i posredstvom sebe najčvršći oblici saznanja do kojih može doći posredstvom čula, posmatranjem spoljnog sveta ili imaginarnim poređenjem sa Bogom kao sa bićem od njega savršenijim (*problem identiteta*). *Cogito* u Dekartovoj epistemologiji ima funkciju *prvobitnog uzroka* iz kog se izvode aksiomi i zatim premise o pojavama, ali Dekart jasno prepoznaje da postoji problem odnosa između ideja o spoljnim stvarima i samih stvari, odnosno objekata iz spoljnog sveta koji su u svesti predstavljeni posredstvom ideja (*problem reprezentacije*) (Descartes op. cit.: 28). Dekart dopušta da se ideje odnose na spoljašnje objekte i prepoznaje različite kategorije ideja i kroz svoj eksperiment izmiruje suprotstavljenost *racionalizma* i *empirizma* uzimajući mišljenje za dokaz postojanja: posredstvom „razumevanja“ duh se „okreće sebi samome te posmatra neku od ideja koje su u njemu“. Sve to nije nužno značajno različito od „zamišljanja“ koje se okreće telu kao izvoru saznanja, kome se pribegava ne bi li se u materijalnom svetu pronašlo neki sklad sa svetom ideja.

Za nas su u vezi sa Dekartom ovde su važna još dva pitanja. Najpre, problematika vezana za upotrebu pojma modernosti koja ima vidljive konsekvence u humanistici i društvenim naukama. Entoni King (Anthony D. King) razjašnjava da pojam modernosti etimološki ne ukazuje samo na novinu, modu, aktuelnost, već i na meru, *standard* i kriterijum u odnosu na koji se procenjuje vrednost nečega (King op. cit. 109).¹³ Zatim, pojam modernosti se najčešće upotrebljava u apstraktnom, prostorno i vremenski neodređenom smislu: isprva je označavao ideal, stanje koje treba dostići, da bi u XIX veku počeo da se koristi u pozitivnom značenju, u smislu unapređenja i efikasnosti (Raymond Williams 1984; prema King *op. cit.* 108). Na kraju, King razlikuje *humanističku* koncepciju modernosti od one koja je razvijena u *društvenim naukama*: humanistička koncepcija se tiče kulturološkog određenja modernosti (trendovi u umetnosti, književnosti i arhitekturi koji se javljaju u određenom delu sveta – Zapadnoj Evropi i Sjedinjenim Državama), dok se sociološko određenje odnosi na industrijsku fazu u razvoju svetske ekonomije bazirane na kapitalističkoj proizvodnji krajem XIX i početkom XX veka (King op. cit.: 109-110). Za razumevanje projekta kritike uopšte i njenih epistemoloških učinaka, veoma je važno razlikovati ova dva značenja pojma modernog.

Pored nekonzistentne upotrebe pojma modernosti, ovde je važan i poseban oblik *refleksije* koji se javlja, odnosno prepoznaje i

¹³ U srednjovekovnom francuskom termin *moderne* dolazi direktno od latinskog *modernus*, odnosno *modo* – „upravo sada” i „merenje“, izvedeno od *modus*, što znači „manir, ponašanje, mera“ (*Online Etymology Dictionary* 2013).

ustanovljava kao metod, u modernom dobu i posebno u Prosvetiteljstvu, a to je *refleksija prema društvu kao celini koje se uzima kao objekat ispitivanja*. Postavlja se pitanje i da li uopšte možemo da govorimo o jedinstvenom modernom projektu, koji karakterišu zajedničke karakteristike društvenih promena u modernom dobu, koji bi imao potencijal da bude prepoznat kao globalno relevantan? Uprkos mnogostrukosti i višeznačnosti procesa koji su sastavni deo perioda koji danas nazivamo modernim, teškoća da se odrede njegovi uzroci i da se on vremenski omeđi predstavljaju izazov, ali postojanje brojnih zajedničkih tendencija u sklopu promena koje su činile najveći *diskontinuitet* u istoriji civilizacije ipak omogućava da taj proces i njegova obeležja analitički apstrahujemo u svrhe daljih istraživanja. Volerstin naglašava kako je važno da postane sasvim jasno šta se dogodilo u periodu između 1789. i 1989. godine, jer od toga zavisi mogućnost osmišljavanja budućih naučnih i političkih projekata usmerenih na *emancipaciju* (Valerštajn op. cit. : 11). Neosporno je da po prvi put u istoriji (moderne) ideje bivaju objedinjene u međusobno povezani *skup* učenja o uzornoj *društvenoj promeni* zasnovanoj na principu razuma - *paradigmu* (Hall & Gieben 1992: 2, 21). Takva novina omogućila je drugačije promišljanje promena sistema i pojedinih njegovih delova.

Suštinsko obeležje modernog učenja o društvenoj promeni je *suprotstavljanje dogmatizmu, nejednakosti i iracionalnoj organizaciji društva*. Prosvetiteljstvo kao vodeći intelektualni pokret modernog doba popularizovalo je ideju oslanjanja na razum i ekspanziju znanja

kao osnovnih sredstava društvenog napretka („prosvetiteljsko obećanje“). S druge strane, moderna svest o vremenu i prostoru, ali i sistematska preispitivanja ograničenja pojedinih saznanjnih doktrina koja su proizišla iz refleksivnog kritičkog preokreta modernog doba, doveli su do razdora celovite forme filozofskog mišljenja lišenog objedinjujućeg, integrišućeg uticaja koji je modernoj filozofiji bio svojstven (Habermas 1988: 52, 53).¹⁴ Razum je izazvan da kroz ekspanziju znanja, organizovanu u diferencirani i profesionalizovani naučni sistem, osigura *napredak* i blagostanje čovečanstva, odnosno filozofija sada već lišena *metafizike* i *mitologije* postaje jedna forma društvene prakse. Kao (samo) još jedna forma društvene prakse, filozofija gubi mogućnost transcendiranja stvarnosti i objedinjavanja znanja; samim tim to je filozofija blizu svog kraja, „svejedno da li se to oseća kao produktivni izazov ili samo kao provokacija“ (Habermas 1988: 52). Olsen, Peters i Lankešer ne pominju nastanak društvenih nauka u sklopu kritičke teorije u širem smislu, već samo govore o kritičkoj filozofiji. *Društvena kritika* se tek postepeno diferencirala kao zasebno akademsko polje, obzirom na to da tek u kasnijem modernom dobu i sa razvojem prosvetiteljske filozofije dolazi do otkrića „*društvenog*“ kao izdvojene forme realnosti i do diferenciranja naučnih disciplina iz filozofije, disciplina koje imaju za svoj predmet proučavanja društvo i njegove pojedine domene (Hall &

¹⁴ Otvaranje filozofskog mišljenja za *aktuelnost* počinje sa Hegelom (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) koji je razrešavanje kantovske kritike ljudske sposobnosti saznanja prebacio na polje istorije i na taj način svaki budući filozofski sistem vezao za pitanje aktuelnosti (Hall & Gieben op. cit. 2; Habermas, ibid.).

Gieben op. cit. 2). Utemeljenje kritičke teorije na stalnom međuodnosu filozofije i društvenih nauka artikulisala je tzv. Frankfurtska škola u početnoj fazi rada.

II(a)/2 Frankfurtska škola

Ukoliko u literaturi pojam kritičke teorije ne počinje sa teoretičarima „postkulture“, onda zasigurno počinje sa takozvanom Frankfurtskom školom koju Olsen, Peters i Lankšer razumeju kao kritičku teoriju u „užem smislu“ (Peters, Olssen & Lankshear op. cit. 16). Obzirom na specifičnost i jedinstvenost programa Instituta za društvena istraživanja osnovanog u Frankfurtu (Frankfurter Institut für Sozialforschung) koji je okupljao grupu istraživača usmerenu na obnavljanje relacije između filozofije i društvenih nauka, na neki način ne iznenađuje to što određenje kritičke teorije koje se može naći u većini *enciklopedija*, tematskih monografija i članaka o kritičkoj teoriji društva danas počinje Frankfurtskom školom (Caterino 2008: 176; Kellner 2004: 507). Pojam Frankfurtske škole postaje sinonim kritičke teorije i kritike moderne Zapadne civilizacije uopšte (Wiggershaus 1995: 1). Bez obzira na to što su „danas, konture Frankfurtske škole fluidnije nego ikada“, gotovo svaka knjiga ili članak koji se bave kritičkom teorijom počinju sa Frankfurtskom školom.¹⁵ Elementi koji su grupu okupljali u školu mišljenja

¹⁵ Pojam „škole“ se ovde koristi samo uslovno, da označi skup različitih autora koji su delovali u nekoliko različitih generacija i u nekom svojstvu bili u dužoj ili kraćoj relaciji sa Institutom. Termin Frankfurtska škola je prvi put upotrebljen 60-

postepeno su se gasili, a grupa se osipala. Kao što smo videli u prvom poglavlju, neki autori, premda postoje svi razlozi, ne navode se kao njeni pripadnici, a ni kao veoma važni za sudbinu njenog programa, poput Markuzea i Froma.

U savremenoj literaturi se najčešće tek uzgred napominje da je kritička teorija kakva se razvijala u Institutu bila „neomarksistička“, tj. da je zapravo svojevrsni „novi“ oblik marksističke kritičke teorije društva. Iz današnje perspektive rad Frankfurtske škole posmatramo kao postepeno napuštanje prvobitne varijante marksističke doktrine u njenom sklopu razvijene, koje se odvija kroz tri različite generacije.¹⁶ Pored sagledavanja rada Frankfurtske škole iz perspektive tri generacije, njihov rad može da se podeli i u faze pre i nakon Drugog svetskog rata (Pavićević op. cit.: 49). Obzirom na to da su promene u teorijskim polazištima pretežno vezane za različite generacije autora i njihovu smenu, to ipak smatramo boljim kriterijumom za sagledavanje transformacija kroz koje je marksistička teorija prošla na

tih godina od strane autora koji nisu bili povezani sa Institutom, da bi ga kasnije prihvatili autori koji se smatraju pripadnicima Frankfurtske škole, pre svega Adorno (Wiggershaus ibid.). Određeni aspekti govore u prilog tome da je ispočetka bilo uslova da se rad ove grupe autora nazove „školom“ kao što su: manifest, časopis (*Zeitschrift für Sozialforschung*), institucionalni okvir delovanja i nova istraživačka paradigma (Wiggershaus op. cit.: 2). Pojam „škole“ je donekle opravdano upotrebljavati za početnu fazu rada pod Horkhajmerovim vođstvom (1930-1953; pauza od '33. do '49. kada su Institut zatvorile nacističke vlasti), ali je kasnije sve manje opravdano i podržano činjenicama.

¹⁶ Džozel Anderson (Joel Anderson) prema hronološkom kriterijumu razlikuje prvu, drugu i treću generaciju kritičke teorije društva na osnovu postepenog gubljenja karakteristika škole i smrti nekih od najuticajnijih članova prve generacije (Anderson 2000).

primeru Frankfurtske škole.¹⁷ U krajnjoj fazi rad pripadnika treće generacije Frankfurtske škole zaposlene na Institutu izgubio je svaku naznaku izvornog kritičkog programa za čije je sastavljanje bio najzaslužniji Horkhajmer, što se može nazvati i prelaskom iz „neo“ u „post“ marksističku fazu.

Razlika koju je važno ovde napomenuti jeste da je Institut bio prvi zvanični marksistički istraživački centar – institut pri jednom nemačkom univerzitetu, u okviru kojeg je planirano da se razvija marksistička teorija u svetlu savremenih problema (Kellner op. cit. 508). Istraživački program Frankfurtske škole početno je definisan distancom u odnosu na „ortodoksni marksizam“ i predstavlja začetke onog što danas nazivamo „kulturološki marksizam“, „neomarksizam“, „zapadni marksizam“, „Nova levica“, itd. (Kellner op. cit. 508). Institucionalna distinktivnost Instituta sastojala se u činjenici da nije osnovan po modelu većine sličnih marksističkih istraživačkih centara u Evropi, od strane Komunističke partije Nemačke, već zahvaljujući privatnoj inicijativi.¹⁸ Samim tim, Institut je delovao nezavisno u

¹⁷ Prvoj generaciji Frankfurtske škole pripadali su i Teodor Adorno, Herbert Markuze, Fridrih Polok (Pollock, Friedrich), Erik From (Erich Fromm) i Leo Lovental (Lowenthal, Leo). Granica između prve i druge generacije obeležena je smrću Adorna (1969) i Poloka (1970), penzionisanjem Horkhajmera i dolaskom Habermasa u Institut 1971.god. (Wiggershaus op. cit. : 1).

¹⁸ Sredstva za osnivanje Instituta obezbedio je Feliks Vejli (Felix Weil), sin bogatog preduzetnika. Upoznavši se sa marksističkom teorijom i socijalističkim idejama na Univerzitetu u Tibingenu, Vejli nastoji da doprinese širenju marksističkih ideja, obezbeđujući finansije za konferencije, publikacije i slično. Vejli nije imao značajniju poziciju u partiji, niti je nakon odbranjenog doktorata nastavio da se bavi istraživačkim radom (Wiggershaus op. cit. : 13). Neposredno pre osnivanja Instituta Vejli je organizovao nekoliko akademskih događaja koji su okupili levu inteligenciju, od kojih

odnosu na partiju, čime se istraživači koji su dobili priliku da rade pod njegovim okriljem svrstavaju među prve teoretičare marksizma koji su u poziciji da *proučavaju marksizam nezavisno od direktnog političkog angažmana* unutar najbliže komunističke partije. Kompleksne društvene okolnosti i nestabilna politička situacija tokom 30-tih godina otežavale su nastojanje da se radi na očuvanju alternativne vizije društvenog razvoja: integracija radničke klase na Zapadu, politički neuspeh levice u Nemačkoj i uspon fašizma, neuspeh da se sačuvaju tekovine Oktobarske revolucije i potreba marksistički orijentisane inteligencije u Zapadnoj Evropi da se distancira od lenjinizma i staljinizma.

Nesporno, najvažnija faza rada Frankfurtske škole počinje postavljanjem Maksa Horkhajmera za direktora Instituta (Horkheimer, Max). U nekoliko tekstova koje je napisao početkom svog prvog mandata direktora (1930–1933) (*„Tradicionalna i kritička teorija“* [1937], u uvodnom obraćanju nakon imenovanja i nekoliko kasnijih radova) Horkhajmer je definisao početne programske osnove Instituta (Horkhajmer 1976; Horkheimer 1993, Horkheimer 2002). Horkhajmer govori o neophodnosti jedne opšte *„socijalne filozofije“* koja će se ticati društva kao celine, koju neće ograničavati granice akademske podele rada između disciplina i koja će nastavljati tradiciju nemačkih idealista i dijalektičkog metoda (Horkheimer 1993: 1). Socijalna filozofija kakvu će Institut razvijati baviće se

je većina radila u Institutu pre dolaska Horkhajmera, dok su se tamo još uvek radila „ortodoksna“ marksistička istraživanja.

refleksivnom društvenom naukom i za svoj zadatak imati pojedince kao članove zajednice i njihovo oslobađanje od *patnje* i *ugnjetenosti*. Zatim, Institut će se baviti „materijalističkim društvenim istraživanjem“ koje od tradicionalne metafizike preuzima potrebu da pruži sveobuhvatan pogled u proučavanju, ali se od nje razlikuje potome što će filozofsko teoretisanje povezivati sa problemima ekonomske strukture, kulture, psihologije i drugih disciplina, tako da se dobije „empirijski upućena slika sveta“ (Berendzen 2013).

Epistemološke pretpostavke od kojih program Instituta polazi su kritika *pozitivizma* i *politička teorija utemeljena na društvenoj kritici*. U tom smeru, postoji potreba da se prevaziđe tradicija apstraktnog teoretisanja razdvojenog od kategorija stvarnosti (metafizike), ali i da se ne upada u zamku isuviše uskog sagledavanja problema iz ugla specijalizovanih disciplina koji je karakterističan za pozitivizam. Objektivna stvarnost se razlikuje kako od metafizičkog realizma, tako i od pozitivizma po tome što prepoznaje da je *naše znanje vezano za istoriju, stvarne događaje i ljudsku aktivnost* (Berendzen ibid.). Horkhajmer u eseju „*Materijalizam i metafizika*“ navodi kako će materijalizam koji će se u Institutu razvijati počivati na prepoznavanju čovekove patnje i želje za srećom, tako da drugo teorijsko utemeljenje i opravdanje nije potrebno (Horkheimer 2002: 44). Premda pojmovi patnje i sreće asociraju na afektivni domen, Horkhajmer ih određuje racionalno: manjak društvene organizacije i koordinacije je faktor koji uzrokuje patnju ljudi. Horkhajmer kritikuje načela klasične liberalne doktrine o međusobno nepovezanim, slobodnim individuama koje se

takmiče na tržištu („problem iracionalnosti buržoaskog društva“), pretpostavljajući im sistematsko uključivanje pojedinaca u racionalni proces rada (Horkheimer 1993: 20). Konkretnu referencu programa Instituta na marksističku teoriju vidimo u njegovoj direktnoj uključenost u projekat društvene emancipacije, gde bi zadatak istraživanja bio da iracionalnost društvene organizacije učini eksplicitnom.

U uvodnom obraćanju, navodi se da je razumevanje marksizma prema kojem se fenomeni kulture, društva i politike razumeju kao direktni odraz ekonomske baze „loše shvaćen Marks“: niti je Marks smatrao da je uticaj ideja zanemarljiv, niti je Hegel smatrao da su ideje primarne, a da je materijalni svet izveden iz njih (Horkheimer op. cit. 12). Dakle, frankfurtska kritička društvena teorija nastavlja dijalektičku tradiciju Marksa i Hegela, od njih se razlikujući po tome što će veze između ekonomije i društva (*baza i nadgradnja*) sa razvojem pojedinca da utvrđuje oslanjajući se na činjenice, na društvene nauke, tako da se neće baviti samo temama „kulture u užem smislu“ (nauka, umetnost, religija), nego i popularnim temama kao što su javno mišljenje, sport, moda, slobodno vreme – tj. temama „kulturne industrije“, što je koncept po kojem će kasnije biti poznati (Horkheimer op. cit. 11). Fokus takvog istraživanja su subjektivni efekti dominacije i ideologije, tačnije potraga za odgovorima na pitanja kako su objektivni uslovi shvaćeni i interpretirani od strane subjekta i kako, u društvenoj praksi, oni koji deluju interpretiraju situaciju, jer to postaju sve značajnija pitanja u proučavanju

savremenog kapitalizma. Nezanemarljive teorijske i pojmovne razlike u programu Instituta u odnosu na esej *Materijalizam i metafizika* (1933) javljaju se već u eseju *Tradicionalna i kritička teorija* (1937) koji se smatra najznačajnijim osnivačkim tekstom Instituta (Berendzen ibid.). Berenzin (Berendzen J. C.) primećuje da Horkhajmer pojam *materijalizam* zamenjuje pojmom *kritička teorija*, da se ublažava kritika pozitivizma i metafizike, kao i da se već tada napušta tema povezivanja filozofije i društvenih nauka.

Dalji tok napuštanja početnih programskih polazišta Instituta obeležen je događajima poput Drugog svetskog rata, izgnanstva u Americi i studentskih protesta 1968. godine. Rad Instituta u Americi odvija se pretežno na Univerzitetu Kolumbija, a u tom periodu Horkhajmer i Adorno učestvuju u istraživanjima specifičnih empirijskih problema (na primer, „*Studija predrasuda*“), postaju inspiracija Nove leve i novih društvenih pokreta (Markuze je nazvan „guruom“ novih društvenih pokreta), sarađuju sa američkom vladom u borbi protiv fašizma i slično (Kellner 2004: 508). Često se napominje da su autori u sklopu Frankfurtske škole međusobno različiti, ali treba napomenuti da je čak i rad pojedinačnih autora među njima obeležen kontradikcijama u iznetim teorijskim i političkim polazištima. Takva „šarenolikost“ rada autora iz grupe prve generacije može se objasniti time što je svojim specifičnim iskustvom i položajem, ova grupa teoretičara odigrala ulogu jednog od posrednika paradigmatičke promene sa tradicije modernizma na postmodernizam. Nemačkom idealizmu bilo je svojstveno ubeđenje da je kultura polje

izmirenja kontradiktornosti modernog doba (Habermas 1988: 35). Već u početnim radovima većine autora Frankfurtske škole primećujemo pojmovnu konvergenciju između koncepta *celine društva* i *kulture*, kao i povezivanje pojma kulture prevashodno za područje *nadgradnje*, čime se u drugi plan stavlja originalna sadejstvenost suprotnosti *baza/nadgradnja*, jedna od centralnih kategorija marksističke misli kojim se objašnjava bazična društvena struktura.

Tranziciju od ekonomije ka području kulture u sklopu Frankfurtske škole obrazložićemo pomoću dva argumenta. Prvi argument se odnosi na *Dijalektiku prosvetiteljstva*, zbirku filozofskih fragmenata koje su Adorno i Horkhajmer napisali 1947. godine u izgnanstvu.¹⁹ To je prva je prva otvorena i direktna kritika moderne filozofije i prosvetiteljskog projekta emancipacije: borba sa „nezrelošću uma“ i mitovima je propala zbog toga što su ključni principi na kojima je bazirana- um i subjekt, *dvosmisleni* (Horkheimer & Adorno 1974: 7). Drugostepenom refleksijom kritike prosvetiteljstva na prosvetiteljstvo samo proizvedena su bar dva krupna organičavajuća efekata za buduće napore kritičke teorije: um i subjekt, ključni principi moderne filozofije, diskreditovani su kao temelj projekta emancipacije i po prvi put kritika biva „žanrovski“ i paradigmatiski neodređena; između moderne i postmoderne paradigme konceptualizovano je društvo u tranziciji (Kellner 1993:

¹⁹ *Dijalektiku prosvetiteljstva* neki autori vide kao ključnu prekretnicu Frankfurtske škole između modernizma i postmodernizma, ali i između „neo“ i „post“ marksizma (Gerard 2008).

51). Ne samo da se distanciraju od marksističke teorije istorije i kritike političke ekonomije (Kellner op. cit. 48-49), već time otvaraju prostore koji su za modernu kritičku teoriju do tada bili sasvim nepoznati. Adorno i Horkhajmer su otvoreno napustili svoja marksistička politička opredeljenja, ubeđeni da se njihova buduća uloga zasniva na posredovanju između Istoka i Zapada.²⁰

Izjednačavajući fašističke i socijalističke režime kao *totalitarne*, Horkhajmer otvoreno menja marksističku političku poziciju i zastupa apstraktne ideje liberalne demokratije: „slobodni svet“ je novo prosvetljenje, ukoliko bi se nasiljem ugrozio taj „slobodni svet“, to bi značilo „destrukciju kulture čiji je kritička teorija deo“ (Horkheimer 2002: x). Horkhajmer ovde biva uvučen u protivrečnost koja nije samo pitanje međusobne nekonzistencije teorijskih i političkih stanovišta, već i vid reakcije na potpuno novi sticaj okolnosti. To se vidi i u „žanrovskoj konfuziji“ *Dijalektike prosvetiteljstva*. Naime, Kellner taj prelaz interpretira kao prelaz sa analitičke društvene nauke ka obliku kritike bližem humanistici (filozofiji i književnosti), pritom upotrebljen pri tumačenju društvenih zbivanja (Kellner 1993 op. cit.: 51). To nije samo jedna kritika koja pretenduje na apsolutno znanje o izvesnosti neuspeha prosvetiteljskog projekta, već kritika koja samu kritiku postavlja kao nešto čemu društvena kritika do tada nije služila

²⁰ Taj epistemološki preobražaj se jasno vidi iz predgovora koji je u 1968. godine Horkhajmer napisao za englesko izdanje Kritičke teorije: komentarišući svoje akademske početke, on kaže da se radilo o filozofskom naporu kojim dominiraju ekonomske i političke ideje koje „više nemaju nikakvu direktnu primenu“ (Horkheimer 2002: v).

– *inverziju*. Određenih oblika inverzije je u istoriji ideja i filozofije bilo i ranije (Niče, Hajdeger), ali razlika je u tome što se inverzija koje se tu poduzela ovoga puta tiče celokupnog projekta moderne filozofije i skupa njegovih sastavnih delova, ne neke njegove izdvojene, pojedinačne kategorije. Negiranje celokupnog modernog projekta tu nije direktno, ne daje se odgovor kako problematizacija koju su postavili na početku projekta prestaje da važi na temelju činjenica koje su na početku obećali, već u obliku fragmenta, aluzije, diskursa koji se na neki način izrugava analitičkom potencijalu društvene kritike u koje je položeno toliko nade, unoseći pluralizam perspektiva, pogleda koji se ređaju bez pretenzije da budu uređeni u (teorijski) sistem (Kellner 1993, *ibid.*).

Drugi argument u prilog tezi da su glavni autori Frankfurtske škole svoj kritički projekat okrenuli ka apstrahovanju totaliteta područja kulture tako da on navodno izmiruje protivrečnosti, bazira se na Gerardovoj (Raulet Gerard) analizi posredovanja u procesu kojim su preostali „zaostaci“ naučnog dijalektičkog metoda koji je razvio Marks dovedeni u „post“ fazu (Gerard 2008). Glavnu ulogu u ovom procesu odigrao je Habermas koji političku institucionalizaciju objašnjava kroz pojam razuma koji nije baziran na principu subjektivnosti, već na *komunikativnosti*. Habermas je *paradigmu proizvodnje* i društvenog rada zamenio *paradigmom sporazumevanja* (Habermas 1988: vii). Istovremeno, Habermas kritikuje francuske trendove kritike moderne, nazivajući ih „konzervativnim“, premda posmatranje društva i politike kao pojmova ekvivalentnih razumu

utemeljenom u komunikaciji, takođe značajno odudara od modernističke tradicije. Treća generacija koja nastavlja rad u Institutu, čiji je jedan od predstavnika Aksel Honet (Axel Honneth) kritički razmatra njegov početni rad, smatrajući da ta, pretežno od filozofa sastavljena grupa, nije uspjela da razvije dejstveni pojam *socijalnog*. Vraćanje pojmu socijalnog tom prilikom odvija se posredstvom Fukoa i Habermasa, što je sasvim drugačiji pojam društvenog od onog koji možemo naći kod Marksa ili u prvobitnom programu Frankfurtske škole.

II(b) Marksova kritika političke ekonomije, marksizam i neo/post marksizam

U obimnoj literaturi koja je napisana o Frankfurtskoj školi, obično stoji određenje da je ona reakcija na marksizam, ali temeljnije analize međusobnog odnosa kritičke teorije i marksizma su prilično retke u postojećoj literaturi. Ne samo kritička teorija Frankfurtske škole ili nekog drugog izvora, već i najveći deo društvenih teorija XX veka nastaje kao reakcija na marksizam, tako da su politički dirigovane inicijative da se njegovo proučavanje zabrani prilično radikalne u tom smislu.²¹ Političke i istorijske okolnosti u drugoj polovini XX veka značajno su uticale na značenje i status marksističke teorije.

²¹ Više o takvoj inicijativi koja je sprovedena u Nemačkoj možete pogledati ovde: Leipold, B. (2025). Marx, Enemy of the Constitution? Verfassungsblog. <https://doi.org/10.59704/37fc6965286bf53f>.

Neuspešan pokušaj stvaranja komunističke države u nekadašnjem SSSR-u rezultirao je potrebom intelektualaca širom sveta da se otvoreno distanciraju, ne samo od sovjetskog režima kojem su prethodno pružili podršku, već u velikom broju slučajeva i od same marksističke teorije. Često su za to distanciranje od marksističke teorije nuđeni slabi ili nikakvi argumenti. Distanciranje se odvijalo u odnosu na „ortodoksn“ ili „klasični“ marksizam, shvaćen i vrednovan zajedno sa ishodima komunističke vladavine u SSSR-u (Paolucci 2007: x). Tada razvijen trend distanciranja i modifikovanja marksističke teorije postao je poznatiji kao *Zapadni marksizam* ili *Nova Levica* (Kellner 2005b: 156). U sklopu Zapadnog marksizma napuštaju se ekonomske teme i akcenat se stavlja na povratak na Hegela i rane Marksove radove, uz naglašavanje takođe i problema svesti, subjektivnosti, otuđenja, potrošnje, itd. Takav tok razvoja kritičke teorije imao je veliki uticaj i na intelektualnu scenu Istočne Evrope u kojoj nastupa revizionizam marksističke doktrine, praćen otvorenim kritičkim odnosom prema političkom programu i režimima datih zemalja.²² Oba trenda odlikuju se praktičnim napuštanjem centralnih pretpostavki marksističke teorije, nastojanjima da se marksistička teorija modifikuje kako bi odgovorila na savremene probleme, uz pomoć nadograđivanja marksizma teorijama i naučnim

²² *Revizionizmom* u marksizmu smatraju se značajne modifikacije u tumačenju pretpostavki i implikacija stanovišta Karla Marksa. Pojam je dobio naziv prema Edvardu Bernštajnu (Eduard Bernstein), vođi Socijaldemokratske Partije Nemačke koji je centralno mesto revolucije zamenio evolutivnom promenom kapitalizma u socijalizam (Megill 2004: 1359).

disciplinama koje mu nisu preterano svojstvene. Time je sasvim poništen značaj marksizma kao kritike modernog društva na način koji ga je postepeno gotovo isključio iz korpusa postojećih teorija društva u bilo kom obliku. Stoga, ukratko ćemo se podsetiti osnovnih filozofskih i naučnih pretpostavki i značaja marksističke teorije koji su marksizam učinili globalno najmoćnijom teorijom društvene transformacije, nezavisno od problematičnih istorijskih razvoja realizacije na njoj izvedenog političkog programa (Fadaee 2024).

II(b)/1 Marksov kritički projekat

U kratkom rezimiranju marksističkog kritičkog projekta i njegovog savremenog značenja polazimo od potrebe da se napravi razlika između: Marksovog rada, političko-naučne doktrine koju je nakon Marksove smrti oblikovao i doradio njegov saradnik Fridrih Engels (Engels, Fridrih) i marksističko-lenjinističke političke doktrine formulisane u sovjetskoj revoluciji i socijalističkim režimima Istočne Evrope (Megill 2004: 1359). Sociolog Paul Paoluči (Paul Paolucci), autor knjige *Marksova naučna dijalektika*, reorganizuje i na novi način osmišljava interpretaciju teorijskog nasleđa marksizma. Saglasni smo sa Paolučijem (Paolucci op. cit. x) da je, uprkos različitim slojevima značenja u marksističkoj teoriji, ipak važno očuvati njenu konceptualnu jedinstvenost sastavljenu od nekoliko osnovnih elemenata: dijalektičkog metoda, istorijskog materijalizma, političke ekonomije i komunističkog projekta prilikom pokušaja

rekonstrukcije šta taj kritički poduhvat znači. Odnosno, kako je to formulisao Lukač (György Lukács), ne moramo da prihvatimo rezultate istraživanja do kojih je došao Marks, ali je važno da razumemo u čemu se sastojao njegov metod (Lukács 1968: 1).

Teškoće u čitanju Marksovog dela i pogrešno pripisivanje svih teorijskih i metodoloških zaostavština označenih kao „marksističko nasleđe“ Karlu Marks, uzrokovali su mnoge aktuelne zablude vezane za marksizam kao naučnu teoriju i socijalnu filozofiju. Važno je poći od međusobne relacije osnovnih elemenata marksističke kritike i uvideti da mnoga pogrešna tumačenja nastaju stoga što se određeni koncepti izvlače iz strukture i razrađuju nezavisno od svog mesta u Marksovom kritičkom projektu kao celini. Metod analize i rekonstrukcije koji se odabere za pristup Marksovim radovima može interpretaciju celokupne teorije da odvede u najrazličitijim smerovima: od parcijalne, nekompletne, do potpuno iskrivljene slike u odnosu na ono što se može pronaći u samim Marksovim radovima (Paolucci op. cit. 14). Ono što je neosporno i od čega Marks polazi na početnim stranicama prvog toma *Kapitala*, svog najvažnijeg dela, jeste cilj da otkrije „zakon ekonomskog kretanja modernog društva“ (Marx 1973: 17).

Dok su drugi značajni mislioci i društveni teoretičari modernost videli kao kulturološki, društveni ili politički fenomen, Marks se odlučio na istraživanje dubljih, skrivenih zakonitosti koje objedinjuju društvene instance u celinu i uslovljavaju njihove pojedinačne domete. Pretpostavka od koje Marks polazi je da *model proizvodnje*

određuje celokupni društveni sklop društvene formacije, tj. konjunkturu, sticaj okolnosti određenog društvenog i istorijskog trenutka. Proces celokupne *društvene reprodukcije* kod Marksa je dat kroz relaciju baze i nadgradnje u kojoj su istorijski uslovljene proizvodne snage postavljene u odnos protivrečnosti sa društvenim odnosima. Kada se marksističkoj teoriji prigovara da redukuje društvo i čoveka na ekonomiju, treba imati u vidu da baza društvene formacije, način proizvodnje zajedno sa proizvodnim i društvenim odnosima nije stanje, već proces koji je ponajmanje čisto ekonomski (Jakšić 1985: 34). Obzirom da je marksizam usmeren na kritiku političke ekonomije, donekle je i očekivano da područja nadgradnje: kultura, politički sistem i svi oblici društvene prakse koji nisu direktno proizvodni, u okviru te teorije nisu bili detaljnije razrađeni, ali je evidentno da Marks prepoznaje određenu korespondenciju „materijalne“ i „duhovne proizvodnje“ (Marx 1979: 494). S druge strane, kritika marksizma na temelju ekonomskog determinizma nije nimalo ubedljiva ukoliko se u obzir uzmu njegovi radovi izvorno, jer je Marks dopuštao da bilo koji element društvene formacije može dominantno da određuje način proizvodnje i proizvodnje odnose, dok je način na koji je određena društvena struktura determinisana u vezi sa sveobuhvatnim istorijskim i ekonomskim procesima (up. Williams 2005: 21).²³ Suština marksističke kritike društva je u tome da

²³ „Tamo je rečeno da je moje gledište da određeni način proizvodnje i odnosi proizvodnje kakvi mu uvek odgovaraju, ukratko da 'ekonomska struktura društva čini realnu osnovicu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja, i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svesti', da 'način proizvodnje materijalnog

društvene strukture treba posmatrati kroz njihov odnos sa istorijskim procesima u kojima se formiraju, jer jedino na taj način možemo da apstrahujemo znanje o organizujućem principu, skrivenoj logici delovanja sila koje oblikuju društvenu strukturu (up. Williams op. cit. 23). Ključni princip koji oblikuje savremenu civilizaciju po Marksu je *kontradikcija*, a kapitalistički model proizvodnje nastaje iz nastojanja da se razreši čovekov protivrečan položaj u prirodi, koji zapravo proizvodi nove, snažnije oblike protivrečnosti koji se veoma brzo transformišu u krize u mnogo većoj meri nego što ih razrešava.

Proizvodnja, protivrečnost i ekspanzija su ključne kategorije kritike političke ekonomije Karla Marksa, koja je ujedno i kritika istorijskog oblika društva zasnovanog na kapitalističkim oblikom proizvodnje oblikovanim društvenim odnosima. Proizvodnja je za Marksa praksa omeđena istorijskim razvojem društva i određenjem čoveka kao *bića prakse*. Za Marksa ne postoji ljudska priroda koja se može obrazložiti posredstvom individualnih kategorija, već je ljudska priroda kao takva neraskidivo povezana sa stvaranjem „istinske zajednice ljudi“ (Marx, prema: Paolucci 2007: 75). Posredstvom društvene prakse i suočavajući se sa preprekama u prirodi, ljudi su tokom istorije razvili proizvodne snage pomoću kojih su postepeno proširivali polje prilagođavanja prirode sopstvenim potrebama (Megill 2004: 1358). Genezu kapitalističkog načina proizvodnje

života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte', da je sve ovo, doduše, pravilno za današnji svet u kome vladaju materijalni interesi, ali ne i za srednji vek, u kojem je vladao katolicizam, niti za Atinu i Rim, gde je vladala politika“ (Marks 1973: 83).

Marks vezuje za pojavu *robno-novčane privrede* i *svetskog tržišta* na kome su se razmenjivali prvi viškovi koji nisu bili upotrebljeni za potrošnju samih proizvođača. Svetsko tržište omeđeno je razlikom između Zapadne Evrope i kolonija (Marx 1973: 674). Proizvodi rada na tržištu objektivizirani su u robe radi olakšane razmene, čija se vrednost izražava posredstvom novca kao opšteg ekvivalenta. Takav istorijski tok razvoja načina proizvodnje je inherentno društven i nije se mogao razviti pojedinačnim delovanjem, stoga su i vrednosti koje su u tom procesu stvorene inherentno društvene (Marx op. cit.: 46). To u krajnjoj instanci znači da je društveni odnos bazični, dok su svi drugi (normativni, na primer) iz njega izvedeni.

Kapitalistički način proizvodnje obeležen je delovanjem protivrečnih sila. Usled protivrečnosti u odnosima koji regulišu uslove u kojima se proizvodnja odvija, pojedine društvene grupe počinju ne samo ne samo da proizvode *viškove* robe za razmenu, već i da akumuliraju i prisvajaju dobra proizvedena radom drugih. Interesovanje za rad u kapitalizmu uslovljeno je time što rad stvara *višak vrednosti* čijom akumulacijom postaje kapital: drugim rečima, u ovoj teoriji rad je izvor vrednosti (Marx op. cit.: 53). Protivrečnost klasične političke ekonomije koja je predmet Marksove kritike ogleda se u tome što u svom proučavanju zamagljuje, umesto da objašnjava poreklo i sistem prema kojem su raspodeljene vrednosti od kojih je nastao kapital, ali i analizira vrednosti i njihov oblik bez da postavlja pitanje zašto je on baš takav kakav je, pre svega po pitanju kriterijuma raspodele. Uočivši da je proces materijalne proizvodnje i prateće

društvene reprodukcije obavijen „mističnim maglenim velom“, Marksova centralna ideja je da se protivrečnosti do kojih dolazi u prisvajanju akumuliranih vrednosti rada mogu racionalno rasvetliti, kao i da se čitav, od sistemskih protivrečnosti oslobođen sistem proizvodnje, može staviti pod racionalnu kontrolu ljudi kao proizvođača (Marx op. cit.: 80). Ukoliko učestvuju u proizvodnji, prema ovom viđenju, radnici bi u mnogo većoj meri trebalo da, u sklopu politika opšte društvene raspodele, učestvuju i u raspodeli proizvedenog viška, tj. oplodenog kapitala.

Protivrečnost u procesu društvene reprodukcije i pri raspodeli akumuliranog viška proizvedenog radom nije vezana samo za neposredni način proizvodnje, već karakteriše i prateći sistem društvenih odnosa. Društvene donose Marks razume kao strukturu u kojoj su smešteni konkretni ljudi koji se, radeći i proizvodeći, bore za opstanak i za svoj udeo u ukupnom društvenom proizvodu zajednice, kao i za povoljnije uslove u kojima žive i rade (Paolucci 2007: 73). Za razliku od teorije društvenog ugovora, Marks ne pretpostavlja da je povezanost pojedinca i društvenih struktura utemeljena na pretpostavljenoj sporazumnoj saglasnosti, već da „lična zavisnost čini društvenu osnovicu“ (Marks op. cit.: 78). Sistem odnosa u kojem ljudi žive na njih deluje posredstvom različitih mehanizama prinude. S jedne strane, ljudi se kao vrsta bore sa prirodom i podređuju je svojim potrebama, ali sa druge strane ljudi se „bore sa kapitalom“, pri čemu su njihovi međusobni interesi takođe protivrečni – dok se jedni bore za što veći profit, drugi se bore za minimalnu nadnicu. Umesto društva u

kojem čovek uživa slobodu, proizvodnja u modernom društvu podelila je društvo po klasnoj osnovi na one koji u svom vlasništvu imaju više proizvoda nego što im treba (kapitalisti) i veliku većinu koja je prinuđena da prodaje svoj rad kako bi opstala (proletarijat).²⁴ Proletarijat, premda masovniji, eksploatisan je u takvom sistemu proizvodnje, jer nema nikakvu kontrolu nad pravilima koja taj sistem uređuju, niti nad proizvodima sopstvenog rada i načinima na koji se proizvedena vrednost raspoređuje. Proletarijatu u takvim sistemu nije osigurano čak ni da bude eksploatisan radom, jer je posledica takvog načina proizvodnje „industrijska rezervna armija“ gde mnogi ne nalaze posao ni pod najgorim uslovima (Engels 1950: 150). Kapitalistički način proizvodnje s jedne strane stvara izobilje, a na drugoj „zahteva da akumulaciji kapitala odgovara akumulacija bede“ (Engels op. cit. 140). Premda se takav način proizvodnje pokušava prikazati samorazumljivim i legitimnim, naučno se ne može objasniti zašto je bogatstvo raspodeljeno baš na taj način, niti koji je osnov i izvor razlike u bogatstvu koja korespondira društvenom položaju grupa na različitim položajima u društvenoj strukturi.²⁵ Reprodukcija ovih konstanti posmatra se kao samorazumljiva, uprkos tome što takvo gledište nije održivo.

²⁴ U kapitalizmu, ljudski rad postaje sopstvena suprotnost, oružje upotrebljeno protiv onih kojima kao individuama i klasi ne preostaje ništa drugo nego da rade u uslovima koje oni ne određuju. Rezultat je sistem koji ljude otuđuje od njihovog rada, od proizvoda tog rada, otuđuje ljude jedne od drugih i od vrste kao celine (Paolucci op. cit. 91).

²⁵ Marks citira Edvarda Vejkfilda (Edward Gibbon Wakefield 1796–1862), britanskog političara koji je učestvovao u kolonizaciji Australije i Novog Zelanda: kada bi kapital bio jednako raspodeljen među svim članovima društva, čovek ne bi imao interes da akumulira više kapitala nego što sam može da proizvede (Marx op. cit. 676).

Marks je za predmet svog istraživanja uzeo kapitalistički oblik proizvodnje u zemlji u kojoj je takav način proizvodnje nastao (Engleskoj) barem iz dva osnovna razloga. Najpre, Marksa interesuje zašto proizvodnja u modernom dobu ima baš takav oblik, zašto se „rad predstavlja u vrednosti, a merenje rada njegovim vremenskim trajanjem u veličini vrednosti proizvoda rada” (Marx op. cit.: 81). On dati istorijski oblik proizvodnje smatra sistemom u kom „proces proizvodnje gospodari ljudima, a čovek još ne procesom proizvodnje, što zatim važi kao razumljiva „prirodna nužnost“ (Marx op. cit.: 82). Drugi razlog da se Marks usmeri na specifični način proizvodnje koji se formira u modernom dobu je jedna veoma neobična osobina takvog sistema: naime, kapitalistički način proizvodnje je u stalnom procesu širenja, ekspanzije, kako na nova geografska područja, tako i usavršavanjem sredstava za proizvodnju. U posebnoj glavi *Kapitala* naslovljenoj „Takozvana prvobitna akumulacija“ Marks opisuje pretpostavljeni početak tog istorijskog procesa kroz koji se novi način proizvodnje širio i sebi prilagođavao zatečene feudalne i poljoprivredne strukture. Prvobitna akumulacija je „istorijski proces odvajanja proizvođača od sredstva za proizvodnju“, jer novac nije sam po sebi kapital, nego se u kapital pretvara (Marx op. cit.: 631). Razvoj manufakturne proizvodnje počivao je na koncentraciji vlasništva u rukama male grupe ljudi – industrijski kapitalisti su potisnuli kako esnafske proizvođače i zanatlije, tako i feudalne gospodare. Novi, manufakturni način proizvodnje širio se postepeno, apsorbujući u sebe ranije oblike proizvodnje i vlasništva, stvarajući unutrašnje tržište, ali

ih ne ukidajući ih potpuno.²⁶ Na kraju, ekspanzivnost kapitalističkog načina proizvodnje i usavršavanje sredstava za proizvodnju bazira se na „zakonu stalnog pobijanja vrednosti rada“, koji na kraju tog procesa čine izlišnim i sam ljudski rad“ (Marks & Engels 2009: 59; Engels, op. cit. 130). Ovakvo gledište sasvim je u skladu sa savremenim spekulisanjima o „kraju rada“ (Rifkin 1996). Još uvek je teško sagledati postkapitalističke oblike proizvodnje i analizirati njihove efekte aparatima društvenih nauka koji su nam poznati, tako da ovde nećemo previše ulaziti u taj aspekt.

Popularna tumačenja marksizma u priličnoj meri su izobličila osnovne pretpostavke Marksove kritike, najčešće podrazumevajući da je marksizam kao naučna teorija ekvivalentan političkom projektu međunarodne radničke klase koji se razvio na temelju interpretacije i primene Marksovih ideja. Na primer, pojmovi iz marksističke metodologije po kojima je Marks ostao poznat u globalnim akademskim krugovima, poput dijalektičkog materijalizma, istorijskog materijalizma i lažne svesti – pojmovi su koje sam Marks nije upotrebljavao (Paolucci op. cit. 5, 7). Događaji nakon Marksove smrti igrali su ključnu ulogu u recepciji i interpretaciji njegovog rada, koja je sa druge strane definisala polje savremene kritičke teorije.

²⁶ Daljim tokom procesa industrijalizacije ekspanzivnost industrijskog načina proizvodnje se na svim poljima ubrzava, a razvija se i sistem državnih dugova i zaštitnih carina, gde se događalo i da se u „zavisnim drugostepenim državama nasilno iskorenjivala svaka industrija: „organizacija izgrađenog kapitalističkog procesa lomi svaki otpor; neprekidno stvaranje relativno suvišnog stanovništva održava zakon ponude i tražnje rada, pa dakle i najamninu, u koloseku koji odgovara potrebama oplodnje kapitala; nemi pritisak ekonomskih odnosa zapečaćuje vlast kapitaliste nad radnikom“ (Marks op. cit. 651, 662-667).

II(b)/2 Marksizam posle Marksa

Proces gubljenja marksizma iz polja kritičke teorije društva samo je delimično objašnjen posredstvom primera rada grupe autora koju uslovno označavamo Frankfurtskom školom. Danas ne možemo reći da postoji saglasnost o primarnom značenju marksističke teorije. Komunizam kao doktrina postojao je u razvijenom obliku mnogo pre nego što je Maks odrastao, tako da je marksizam samo jedna verzija tog projekta i naučnog objašnjenja koje može da bude od pomoći u njegovom razvoju, premda je kasnije postao njegov sinonim.²⁷ Važnu ulogu u oblikovanju doktrine marksizma imao je Marksov saradnik Fridrih Engels. Marks i Engels nisu izbegavali direktno angažovanje u politici i učestvovali su u prvim oblicima međunarodnog organizovanja radnika, ali politički projekat koji je nastao na tim osnovama treba posmatrati odvojeno od teorijskih i metodoloških društvenih načela naučne društvene kritike koju je razvio Marks. Marks i Engels su sastavili *Komunistički manifest* kao političku platformu za prvu

²⁷ Pojam komunizam u smislu političke doktrine počinje da se upotrebljava krajem XIX veka za radikalno jakobinsko krilo Francuske buržoaske revolucije, čiji je predvodnik bio Bebef (François-Noël Babeuf). Bebef je bio preteča političkog delovanja koji će kasnije karakterisati levicu. Kao novinar, Bebef je napisao nekoliko manifesta, od kojih je najpoznatiji „*Manifest jednakih*“ u kojem je agitovao za društvene promene. Udruženje u sklopu kog je Bebef delovao borilo se za jednakost, protiv siromaštva, da vlasništvo postane regulisano zakonom, da bogati plaćaju veći porez, i slično. Bebefovo delovanje je bilo pažljivo analizirano, zatim je proglašeno za „zaveru“ i on je 1799. godine pogubljen.

međunarodnu radničku političku organizaciju Saveza komunista koja se dogodila 1847. godine u Londonu.

Prvo, problem u vezi sa celokupnim marksističkim nasleđem je u tome što je rad Marksa i Engelsa vremenom počeo da se razume kao rezultat jedne osobe. Engelsov rad, sa druge strane, sve je više nagnjao uprošćavanju teorijskog sistema koji je za sobom ostavio Marks, njegovom preoblikovanju u skladu sa načelima tada aktuelne pozitivne nauke o društvu i sve neposrednijem integrisanju naučnog i političkog projekta. Engels je nakon Marksove smrti objavio da je Marksov naučni doprinos u tome što je otkrio opštu teoriju istorije – „istorijski materijalizam“, koji za svoj predmet ima zakonitosti opšteg istorijskog razvoja (Megill op. cit. 159). Prilagođavanje i oblikovanje Marksove kritike političke ekonomije diskursu modernih društvenih nauka naročito je vidljivo u Engelsovom eseju „*Razvitak socijalizma od utopije do nauke*“. Rezultat povezivanja marksističke teorije sa jednostavnim evolucionističkim šemama bio je taj da je nekoliko različitih kategorija iz Marksove teorije bivalo zamenjeno pojmom „dijalektičkog materijalizma“, koji se takođe ne može naći kod samog Marksa (Paolucci op. cit. 242).²⁸ Ovaj podatak posebno je zanimljiv jer je dijalektički materijalizam postao sinonim za marksizam.

Drugi problem je u tome što su Engelsove interpretacije imale veliki uticaj na recepciju marksističke teorije u prvoj generaciji njenih pristalica. Prva generacija pristalica marksističke teorije postepeno se

²⁸ Smatra se da je Plehanov (Георгий Валентинович Плеханов) prvi put upotrebio pojam *dijalektički materijalizam* (Megill op. cit.: 142).

obrazuje nakon 1914. godine i u literaturi je poznata po tome što je razvila doktrinu *marksizam-lenjinizam*.²⁹ Lenjin je, oslanjajući se prevashodno na Englesa, dijalektički metod materijalističkog proučavanja istorijskih oblika proizvodnje razumeo kao sredstvo direktno primenjivo u izvođenju društvenih i istorijskih promena. Nakon što je marksističko učenje predočio u nacrt političke revolucije, Lenjin i boljševička partija preuzeli su vlast svrgavanjem režima Ruskog carstva 1917. godine. Verzija marksizma preformulisana u doktrinu *marksizma-lenjinizma* zamenila je pojam marksizma uopšte: kada se danas govori o marksizmu, najčešće se pod tim podrazumeva popularna verzija ove doktrine. Najznačajnija posledica uvođenja doktrine marksizma-lenjinizma je prevođenje Marksovog dijalektičkog metoda u prilično krutu verziju objedinjenu u pojmu „dijalektičkog materijalizma“. Drugim rečima, odnos baze i nadgradnje kao centralni pojam za analizu promena načina proizvodnje i osnovne strukture društvene formacije, počeo je da se tumači strogo deterministički: materijalna proizvodnja je ta koja određuje društveno uređenje, politički i pravni sistem, kao i sve druge elemente koji spadaju u sferu nadgradnje. Nadgradnja je u toj konstelaciji jednostavni odraz baze, na šta će se usmeriti kritika marksističkih teoretičara narednih generacija.

²⁹ Vladimir Ilič Lenjin (Владимир Ильич Ульянов, Лénин) započeo je rad na svojoj verziji marksizma pamfletom „*Šta da se radi*“ (1902) i *Kapitalizam kao najviši stadij imperijalizma* (1914). Lenjin je počeo da analizira mogućnost socijalističke revolucije u Rusiji, premda je Rusija tada bila veoma siromašna zemlja, sa slabo razvijenom industrijskom proizvodnjom - što nisu preduslovi koje je Marks smatrao važnim za takav preokret. Za lenjinizam kao političku doktrinu ključni principi su bili partija kao metoda uspostavljanja socijalističkog društva i oblik proletrske vlasti koju je on nazvao, sledeći Marksa i Englesa, „diktaturom proletarijata“.

Treći krupan problem za marksizam predstavljaju istorijska zbivanja između dva svetska rata i režim Josifa Staljina o čijim se zloupotrebama i torturama sve više znalo u međunarodnim okvirima. Od pedesetih godina 20. veka događa se krupan zaokret vezan za marksističku teoriju na međunarodnom polju. Distanciranje, revizije marksističke teorije i sve intenzivniji teorijski naponi da se ponište centralni elementi marksističke kritičke teorije društva obeležiće period *neomarksizma* kao skupa tendencija u filozofiji i društvenim naukama do kraja sedamdesetih, kada nastupa faza *postmarksizma* (Arato 1991: 357). Postepeno napuštanje materijalizma u društvenim naukama i humanistici i otupljivanje kritičke oštrice dijalektičke metodologije kakvu je razvio Marks, obeležja su procesa koji su definisali teorijsko polje u trenutku koji je najznačajniji za našu analizu. Preokret koji se odigrao na prelazu od neomarkističke ka postmodernoj, tj. postmarksističkoj kritičkoj teoriji društva sastojao se u dezintegraciji Marksove kritičke teorije, otvorivši prostor da područjem društvenih nauka zavlada terminologija postmodernizma i globalizacije. U tom procesu ključnu ulogu igraju, pored brojnih drugih faktora, pre svega francuska i britanska kritička teorija.

II(c) Francuski strukturalizam, egzistencijalizam i postmodernizam

Savremena francuska kritička teorija takođe je, kao i Frankfurtska škola, nastala između, s jedne strane, reakcije na „ortodoksni marksizam“, dok je sa druge strane značajnu ulogu u njenom

profilisanju igrao *strukturalizam*. Bez obzira na to što je Francuska kao zemlja najznačajnije građanske revolucije imala veliki značaj za oblikovanje kritički utemeljenih političkih doktrina, na francuskoj intelektualnoj sceni marksizam se pojavljuje tek krajem Drugog svetskog rata (McLellan 1998: 308).³⁰ Za razliku od Frankfurtske škole, francuski kritički nastrojeni intelektualci smatrali su značajnim održavanje odnosa sa Komunističkom partijom i veoma držali do njega. U vreme kada sveobuhvatna opozicija prema marksističkoj teoriji raste i kada revizionizam postaje veoma zastupljen, francuska kritika se takođe vraća ranim Marksovim radovima, razvijajući jedan sasvim nov oblik suprotstavljanja „paradigmi proizvodnje“ u kritičkoj društvenoj teoriji, koji je odigrao značajnu ulogu u potiskivanju marksizma kao naučne teorije. Takav ishod na teorijskoj sceni Francuske proizišao je iz sukoba dve najuticajnije škole francuske misli: egzistencijalizma i strukturalizma.

Egzistencijalistički marksizam se usmerio na subjektivnu dimenziju otuđenja, otvarajući vezu između marksizma i fenomenologije, što je u odnosu na doktrinu marksizma-lenjinizma tada aktuelnu u partijskim krugovima bio prilično veliki kontrast. Najznačajniji egzistencijalistički mislilac i jedan od značajnijih

³⁰ Obnovljeno interesovanje za marksizam u Francuskoj povezano je sa borbom protiv fašizma koja je u to vreme ujedinjavala Zapadnu i Istočnu Evropu. Francuska je bila utočište za mnoge intelektualce i političare u egzilu: kako one koji su morali da deluju sa druge teritorije jer je u njihovim zemljama Komunistička partija bila zabranjena, poput vođe italijanske Komunističke partije Toljatija (Palmiro Togliatti), tako i onih koji su imali nesuglasice sa liderima Komunističke partije. Nakon nesuglasica sa Staljinom, Trockom (Лев Давидович Троцкий) je, kao najpoznatijem opozicionaru Sovjetskom režimu, najpre ponuđeno da dođe u Francusku.

francuskih filozofa uopšte, Žan-Pol Sartr (Jean-Paul Sartre), definisao je egzistencijalistički marksizam nasuprot dominirajućem diskursu pozitivne nauke, vraćajući se ka više književnim formama izražavanja. Sartr smatra da marksizmu nedostaje „doktrina revolucionarne subjektivnosti“ i da je potrebno okretanje pitanjima otuđenja, svesti, ograničene samosvesti subjekta, slobode delovanja, itd. (Poster 1975: 125). Verzija „novog“ ili „obnovljenog“ marksizma u sklopu egzistencijalizma rezultirala je nematerijalističkim i aistorijskim viđenjem čoveka i društva (McLellan op. cit. 311).

Nakon što njegova ka subjektu usmerena filozofija nije naišla na odobravanje francuske Komunističke partije, Sartr odlučnije nastoji da uskladi egzistencijalizam i marksizam. Proglašavajući „Dijamat“ (sovjetsku revolucionarnu doktrinu) „dogmatskom dijalektikom“, Sartr joj suprotstavlja „kritičku dijalektiku“ koja polazi od pojedinca (McLellan op. cit. 316). Nakon dugogodišnje polemike Sartra sa brojnim autorima koji su egzistencijalizam proglasili „buržoaskim idealizmom“, presudan za ishod ove debate biva filozof Luj Altiser (Louis Pierre Althusser). Pitanje uticaja i prestiža na filozofskoj sceni Francuske, potreba francuske Komunističke partije za novom doktrinom, ali i sve izraženija tenzija između Istočnog i Zapadnog marksizma u međunarodnom radničkom pokretu, učinile su ishode debate na francuskoj intelektualnoj sceni još značajnijim (Sprinker 1985: 990). Altiserov marksizam koji nastaje pod uticajem strukturalizma odnosi pobjedu na međunarodnoj intelektualnoj sceni, jer

je za razliku od „hermeneutičkih“ egzistencijalističkih polazišta, bio usklađeniji sa tokovima razvoja kritičke teorije.³¹

Sukob egzistencijalizma i marksizma učinio je očiglednim problem klasne (samo)svesti revolucionarnog subjekta, postavljajući pred marksističku teoriju izazov da u novonastalim okolnostima dijalektički izmiri dihotomije koje su bivale sve oštrije, zahtevajući da marksizam „jasno predstavi ljudsku stranu istorijskog postajanja, da precizira kako se čovek menja u procesu oslobođenja“ u odnosu na strukturne pretpostavke koje ga otuđuju (Poster op. cit. 119). Rešenje je bilo pod teretom vakuma proizvedenog sporazumnim rešenjem sukoba liberalne i marksističke koncepcije društvenog razvoja, a ishod se ticao i borbe za dominantnu koncepciju svetske istorije na kojoj će globalni akteri bazirati buduće političko delovanje. U toj debati se polemisalo u najvećoj meri preko mladog Marksa, lenjinizma i staljinizma, pojavili su se i do tada nepoznati Marksovi radovi, ali nije bilo pokušaja pojmovnog i konceptualnog objedinjenja i pregleda Marksove kritike.

Sa druge strane, strukturalizam je postajao sve uticajna tendencija u humanistici i društvenim naukama, naročito u socijalnoj antropologiji koju je razvijao Klod Levi-Stros (Claude Lévi-Strauss). Stupivši u kontakt sa Jakobsonom (Роман Óсипович Якобсón), ruskim

³¹ Sartre je počeo da biva zvanično označavan kao protivnik marksizma i komunističkog delovanja. Komunistička partija nastojala je da ograniči Sartrov uticaj u francuskim intelektualnim krugovima. Anri Lefevr (Henri Lefebvre) je u jeku „kampanje“ protiv Sartra njegovu filozofiju nazvao „patološkom narcističkom svešću“ (Poster op. cit. 109). Brojni drugi autori Zapadnog marksizma, poput Đerđa Lukača, napisali su svoje kritike egzistencijalizma u toku te velike debate. Neke od tih kritika su toliko prenaplašene, da su bile blizu negiranja potrebe da marksistička teorija ima bilo kakvu teoriju subjekta i svesti.

lingvistom i fonologom, Levi-Stros je ostao pod snažnim uticajem ideja o jezičkim strukturama čija značenja imaju funkcije koje su šire od komunikativnih. Primena jezičkih struktura u proučavanju društvenih i kulturoloških fenomena, posebno društvenih i porodičnih odnosa, za Levi-Strosa je predstavljala način da osigura status nauke za antropologiju (Poster op. cit. 306). Strukturalizmu je u društvenim naukama prethodila zamena istoriografske filologije lingvistikom kao naukom koja je fokusirana na jezičke strukture, a sva ta zbivanja zajedno u društvenim i humanističkim naukama predstavljaju „lingvistički zaokret“. Iniciran radom lingviste Ferdinanda de Sosira (Ferdinand de Saussure), osnivača lingvistike-nauke o jeziku kao sistemu znakova, *lingvistički zaokret* rezultirao je oštrim odjekom u filozofiji i drugim disciplinama. Osnovna pretpostavka lingvističkog zaokreta je da značenje ne počiva u mišljenju subjekta kako se do tada mislilo, već u strukturama samog jezika.³² Paralelno sa tim trendovima u humanistici i društvenim naukama, na sličnim principima početkom XX veka razvija se analitička filozofija fokusirana na jezičke strukture mišljenja. Namesto humanizma u čijem centru su bila pitanja subjekta i slobode, nastupaju apstraktne strukture koje postoje nezavisno od subjektivne svesti (nesvesno) i struktuiraju sve ljudske materijalne i nematerijalne aktivnosti. Proučavanje struktura popularizovalo je sinhronu analitičku perspektivu čiji je uspeh počivao na ignorisanju onoga što je Marks razumeo kao najvažnije u proučavanju bilo kog

³² U okviru američke antropologije, uticaj lingvistike dobio je svoj izraz u tezi o jezičkom determinizmu, odnosno u Sapir-Vorfovoj hipotezi prema kojoj strukture jezika značajno određuju strukture mišljenja.

predmeta društvenih nauka – istorije, što je imalo veze i sa sveopštom sumnjom u progres i evoluciju koja je do tada „davala istorijskom istraživanju metafizičku snagu“ (Poster op. cit. 307). Sa Hegelom misao se pomerila od supstancije ka subjektu, dok se sa strukturalizmom od subjekta preusmerila ka „strukтури“ kao apstraktnom, neutralnom pojmu u čijem konstituisanju društvena (svesna) praksa nema nikakvog udela i koja joj je izvan dometa (Poster op. cit. 318).

Strukturalistički marksizam usmerio se na „projekat decentriranja subjekta“ u modernoj intelektualnoj tradiciji koji je preuzeo i dalje razradio psihoanalitičar Žak Lakan (Jacques Marie Émile Lacan).³³ Razvoj događaja u odnosima francuskih teorijskih tradicija nagoveštavao je strukturalističko čitanje Marksa (McLellan op. cit. 328). Interpretaciju marksističke teorije u kategorijama strukturalizma je sproveo filozof Luj Altiser (Louis Pierre Althusser). Altiserov kritički poduhvat bazirao se na postupcima čitanja i reinterpretacije dela Karla Marksa koji je nazvan „*simptomatičnim čitanjem*“, u sklopu kog se filozofija razume kao „oružje revolucije“. Klasna borba premešta se na područje teorije gde je marksizam predstavljen kao teorija koja će pomoći intelektualcima da „zauzmu pozicije radničke klase“ (Althusser 1970: 6). Iz razgovora u kojima

³³ U Lakanovoj teoriji subjekt je decentriran između jezika i želje, ali za razliku od Frojdovog koncepta ličnosti u kom je subjekt razjedinjen kako bi refleksijom i odrastanjem dosegnuo nivo samosvesti i integriteta, za Lakana je koncept „totalne ličnosti“ fikcija: subjekt je razdvojen ne samo od spoljašnjih struktura, nego i od samog sebe.

Altiser objašnjava pretpostavke od kojih polazi u svom radu, vidi se da celokupnim zalaganjem protiv subjektivizma i humanizma kao isključivo „buržoaskih ideologija“ učvršćuje razliku između baze i nadgradnje, dok društvene antagonizme objašnjava kao sukobe filozofskih gledišta, odnosno ideologija (Althusser op. cit. 7). Marksova misao se razume kao revolucionarna teorija uz pomoć koje se bori protiv drugih teorijskih pravaca koji su po sebi ništa drugo do „buržoaske ideologije“, pre svega protiv „istoricizma“ i „empiricizma“, koje Altiser poistovećuje sa svakim oblikom empirijske provere i empirijskih procedura (Thompson 1995: 44). Humanizam i empiricizam su za Altisera „ideologije“, jer mešaju teorijske objekte sa stvarnim objektima i poništavaju razliku između teorije i prakse (Poster 1975: 342). Iz Altiserovih stanovišta proizilazi da se marksizam bori unutar filozofije i kao filozofija protiv pojedinačnih naučnih disciplina kao jedini naučni pristup u odnosu na druge „ideologije“, što je Thompson označio tendencijom koja funkcioniše kao „akademski imperijalizam“ (Thompson op. cit. 13).

Iz današnje perspektive strukturalistički materijalizam predstavlja jedan po mnogo čemu osoben vid napuštanja marksističke misli, jer osnovne elemente dijalektike, istorije i materijalizma čita usvajajući sa njima nespojive epistemološke i ontološke pretpostavke (Poster op. cit. 340). Altiser razume teorijski rad kao vid proizvodnje i koristi pojam „proizvodnja znanja“, što je početni korak ka daljem decentiranju marksističkog pojma proizvodnje koji se prevashodno odnosio na borbu čoveka sa prirodom i logikom kapitala koja je

podredila i otuđila čoveka, a slabije na nematerijalne oblike proizvodnje. Iz Altiserovih epistemoloških stanovišta proizilazi radikalno odvajanje teorije i prakse. Za Altisera je marksistička dijalektika oblik „teorijske prakse“ koja počiva na epistemološkoj pretpostavci odvojenosti objekta saznanja od stvarnog objekta u spoljnom svetu na koji se saznanje odnosi (McLellan op. cit. 330). Mišljenje je proces proizvodnje, filozofija je teorija te „teorijske prakse“ – od „sirovog materijala“ koji čine delimično naučna, a delimično ideološka saznanja do kojih dolaze druge nauke, posredstvom teorijske proizvodnje, filozofija proizvodi znanje. Sukob koji je postojao između egzistencijalista i strukturalista Altiser je „pročitao“ u samom Marksovom radu i njegovim autoritetom razrešio u korist strukturalizma kao „naučne“ faze samog marksizma.³⁴ Naučni interes je transcendentalan, suprotan svakom ljudskom interesu koji je po Altiserovom viđenju ideološki. Ukratko, najvažnije za naše razumevanje uticaja koji je strukturalistički marksizam imao na kritičku teoriju je to da strukturalističko čitanje Marksa centralnu kategoriju u njegovom delu, kategoriju proizvodnje, reinterpreтира kao lingvističku, jezičku, teorijsku kategoriju. Ukidajući osnovne pojmovne kategorije marksističke teorije, Altiser je ideologiju predstavio kao strukturni, institucionalni element društva, time ukidajući i osnovno analitičko

³⁴Altiser je celokupno Marksovo stvaralaštvo podelio u fazu ranog Marksa čija je teorija bila fokusirana na humanističke probleme i samim tim po njegovom razumevanju ideološka, i kasnije radove u kojima je Marks prema Altiserovom shvatanju napustio svoja ideološka polazišta i marksizam definisao prema naučnim principima. Brojni autori su pokazali da je ova Altiserova hipoteza netačna i da se samo razlikuje način na koji Marks razvija problem od kog je počeo (Byron 2013).

oruđe koje je Marks razvio – razliku između baze i nadgradnje (Poster op. cit. 346). Uticaj koji je ishod ove debate imao na dalji razvoj celokupnog Zapadnog marksizma bio je ogroman: pored kulturalista, pojavili su se strukturalisti i poststrukturalisti, dok su marksisti „nestali“, utopivši se u neku od pomenutih kategorija (Milner 2002a: 89).

Početak druge polovine 20. veka sveopšta društvena situacija se značajno izmenila i u Francuskoj je bilo sve više autora koji nastojali da predvide i objasne karakter novog doba, što se ogledalo u nekoliko najvidljivijih promena. Prvo, nastupilo je sve eksplicitnije negiranje značaja marksizma kao relevantne društvene i političke teorije za novonastalu društvenu situaciju u kojoj je proizvodnja sve manje bila vezana za industriju i određenu radnu snagu. Drugo, masovni studentski protesti 1968. godine predstavljali su oblik društvenog bunta kakav pre toga nije postojao: uzroci protesta su bili povezani sa pitanjima kulture nego ekonomije ili politike, tako da njihov politički diskurs nije prepoznat kao marksistički ni od strane teoretičara marksizma, ni od strane Komunističke partije.

Novo doba počelo je da biva postepeno razlikovano uvođenjem novih pojmova za označavanje istorijskog stanja u industrijski razvijenim zemljama. Francuski sociolog Alen Turen (Alain Touraine) u svojoj knjizi *Postindustrijsko društvo* (1969) nazvao je to „novo“ stanje „postindustrijskim“.³⁵ Turenova teza je da se rađa novi

³⁵ Prvo izdanje ove knjige na francuskom jeziku objavljeno je 1969. godine: Touraine, A. 1969. *La société post-industrielle. Naissance d'une société*. Paris: Médiations. Turen je majske studentske proteste proglasio utopijskim.

tip društva, sasvim različit od svega što mu je prethodilo, pre svega po tome što je konflikt društvenih klasa u njemu baziran pre na kulturološkim i političkim, nego na ekonomskim osnovama – tačnije to je konflikt oko moći i kontrole, ne direktna borba za bolji ekonomski položaj usmerena protiv profita i liberalnog kapitalizma (Poster op. cit. 363). Nakon toga, pojavili su se autori koji su teze o novoj fazi industrijskog kapitalizma dalje razradili na pretpostavci otvorenog suprotstavljanja kategoriji proizvodnje kao centralne za razumevanje društva, istorije i pojedinačnog subjekta.³⁶ Kao što ćemo kasnije videti, čitava ova linija kritike marksističkog pojma proizvodnje polazi od pogrešnog razumevanja Marksovog pojma proizvodnje i kategoričkog negiranja materijalne proizvodnje kao takve, odnosno njene preformulacije uz pomoć pojmova koji se odnose na tekst, želju, jezik značenja i slično. Parola postmodernizma bila je „oslobodimo označitelja i tekstualnu proizvodnju značenja!“ (Baudrillard 1973: 5). Francuska kritika kritičke teorije bila je veoma radikalna i uticajna na međunarodnom polju.

³⁶ Jedan od prvih autora koji je zauzeo poziciju direktne opozicije „paradigmi proizvodnje“ je „postmoderni guru“ Žan Bodrijar (Jean Baudrillard). Njegovi rani radovi usmereni su na nastojanje da kategorije političke ekonomije i proizvodnje zameni kulturološkim i nematerijalnim, tj. jezičkim i značenjskim kategorijama. U jednoj od svojih prvih radova *Ogledalo proizvodnje ili kritička iluzija istorijskog materijalizma* Bodrijar kaže da „kritička teorija oblika proizvodnje nigde ne dotiče princip proizvodnje. Svi koncepti koje ta kritika artikulise opisuju samo dijalektičku i istorijsku genealogiju *sadržaja* proizvodnje, ostavljajući proizvodnju, kao *formu*, netaknutom“ (Baudrillard 1973: 5, naglašavanje pojmova preuzeto iz izvora). Tu vidimo kako se marksizam kritikuje na strukturalističkim pretpostavkama, ali i da su one već usmerene ka poststrukturalizmu i postmoderznimu.

Od strane marksističkih teoretičara dugo nije usledio nikakav odgovor koji bi ukazao na pojednostavljeno i pogrešno razumevanje Marksovog pojma proizvodnje, prakse i klase koje poistovećuje Dijamat sa celokupnim marksističkim projektom, naprotiv. Protesti u Francuskoj, na sveopšte iznenađenje, zamalo što se nisu pretvorili u prvu socijalističku revoluciju u jednoj industrijalizovanoj zemlji (Poster op. cit. 379). Rezultat je, ipak, bio sasvim drugačiji: na videlo su izašle nove protivrečnosti koje se iz današnje perspektive jasno mogu sagledati kao simptom novog talasa ekspanzije kapitalističkog modela proizvodnje, uz jasno ukazan smer i delokrug tog talasa proširenja: visoko obrazovanje. Gi Debor (Guy Debord), važan akter studentskih protesta u Francuskoj i Žan Liotar (Jean-François Lyotard), autor izveštaja u kom je obznanjeno postmoderno stanje, svoj intelektualni i politički angažman započeli su u marksističkoj grupi *Socialisme ou Barbarie*.³⁷ Kulminacija radikalne kritike Zapadne civilizacije sumirana je i oblikovana u Liotarovom *Izveštaju o znanju u najrazvijenijim zemljama* poznatijem kao *Postmoderno stanje* u kom objavljuje da je odlučio stanje znanja u najrazvijenijim društvima da nazove „postmodernim“ (Lyotard 2005: V). Glavna odlika novog društva je ta što u njemu „znanje menja svoj položaj“ posredstvom prelaza koji je započet krajem 50-tih godina, ali se „ovisno o državi

³⁷ Liotar i Debor su pripadali grupi okupljenoj oko časopisa *Socialisme ou Barbarie* (1948-1965). Početna orijentacija ove grupe je bila bliska egzistencijalizmu, premda su bili neprijateljski nastrojeni prema Sartru i drugim egzistencijalistima. Vodeća ličnost u ovoj grupi bio je filozof i kritičar društva grčkog porekla Kastorijadis (Cornelius Castoriadis). Zbog nesuglasica sa Kastorijadisom, Liotar je napustio grupu 1964.

odvijao brže ili sporije“ (Lyotard op. cit. 1). Liotar naučno znanje otvoreno izjednačava sa bilo kojom vrstom diskursa i jezika kome se posvećuje sve veća pažnja u nauci i tehnologiji, a ta sveopšta promena „ne može ostaviti netaknutom prirodu znanja“ koje je već nekoliko decenija „glavna pokretačka snaga proizvodnje“ i postaje „najvažniji ulog u svjetskoj trci za moć“ (Lyotard op. cit. 3, 5). Rezultat svih tih pomeranja je da je na globalnom epistemološkom nivou sukobljenost dve vrste znanja i alternativa koja je oblikovala moderno doba između pozitivizma i kritičke/refleksivne/hermeneutičke teorije kao takva „prestala biti važna u odnosu na društva koja nas zanimaju“ (Lyotard op. cit. 20). Međutim, ova interna epistemološka podeljenost nastojanja u društveno-humanističkim naukama ostala je relevantna, ali na načine koje nije uvek sasvim lako razumeti i koji su bili u korist pozitivizmu pre nego uspostavljanju neke nove paradigme u okviru koje su problemi koje kritički pristupi nastoje da stave u prvi plan postali irelevantni.

II(d) Britanska istoriografska škola, Nova levica i studije kulture

Britanske studije kulture nastale su iz sukoba marksističke istoričarske škole i nove generacije teoretičara koja je nastojala da uvede trendove zapadnog marksizma u britansku teoriju. Kritička teorija društva razvijena na temeljima marksističke teorije koja je suvereno dominirala područjem društvenih nauka, po okončanju debate između dve generacije britanskih marksista, svedena je na taj već pomenuti „duh koji opstaje jedino u međunarodnim časopisima za studije

kulture“ (Milner 2002a 85). Između tendencija u britanskoj kritičkoj teoriji i autora koji, uslovno rečeno, pripadaju Frankfurtskoj školi, nije postojala direktna povezanost: autori te dve grupe retko referiraju jedni na druge i među njima nije bilo značajnijih debata koje bi obeležile razvoj savremene kritičke teorije. Razlog takvog međusobnog odnosa britanske i nemačke kritičke teorije je uslovljen unutrašnjom dinamikom britanskog kulturološkog marksizma i činjenicom da su se obe tendencije prevashodno usmerile i razvijale u odnosu na tokove francuske kritičke teorije. Britanske studije kulture uprkos tome dele mnoge zajedničke karakteristike sa Frankfurtskom školom (Kellner 2005a: 174). Međutim, sličnosti između studija kulture i Frankfurtske škole koje Kelner uočava baziraju se na periodu posle 60tih, kada u neomarksitičkoj kritičkoj teoriji na međunarodnom nivou do izražaja dolaze slične karakteristike, dok bi detaljnije poređenje njihovog razvoja od početnih koraka izvesno proizvelo jednu sasvim drugačiju sliku. Za okvir kritičkog pristupa koji ovde razvijamo u svakom slučaju značajnije je sve ono što se u kritičkoj teoriji zbivalo pre i u ranijim fazama 'kulturološkog preokreta'. Sveukupni ishod te konvergencije u kritičkoj teoriji ne tiče se samo toga kako je „francuski strukturalizam istisnuo britanski kulturalizam“, već i toga kako je sinteza iz njih proistekla (studije kulture) najvećim delom sasvim izmenila značenje i ulogu marksizma za kritičku teoriju, samim tim i značenje kritičke teorije (Johnson R. cf. Milner op. cit. 89).

Prvi značajniji oblici marksizma posle Marksa na britanskom ostrvu datiraju iz tridesetih godina XX veka, kada grupa britanskih

istoričara, verujući u Sovjetski Savez kao alternativni model društvenog razvoja i svetsku silu koja ima važnu ulogu u sprečavanju širenja fašizma Evropom, pristupa Komunističkoj partiji (Harvey 1991: 59). U sklopu Komunističke partije Britanije formirana je „Istoričarska grupa“ (1946-1956; u daljem tekstu Grupa) u čijem sastavu su se našli i na našim prostorima uticajni istoričari, poput Erika Hobsbama (Eric Hobsbawm), Edvarda Tompsona (E. P. Thompson), Kristofera Hila (Christopher Hill) i Džon Sevila (John Saville).³⁸ Okupljena oko časopisa *Past & Present*, Grupa je istraživala britansku istoriju i položaj radničke klase u Britaniji. Inovativna istraživačka metodologija bila je jedno od prepoznatljivih obeležja britanskih istoričara i njihovog kritičkog projekta. Istoriografska istraživanja Grupe bazirala su se na konceptu emancipacije, što je značilo da tumačenje istorije nije zasnivano na perspektivi vladajućih slojeva, već „odozdo“, na perspektivi „običnih“ ljudi koji se mogu podvesti pod kategoriju nižih, marginalnih društvenih slojeva. Britanska istoričarska škola definisala se suprotstavljanjem fatalističkom determinizmu i apriornoj predodređenosti istorijskih pojava, naglašavajući ulogu svesti, izbora, vrednosti, stvarnih položaja i delatnosti ljudskih subjekata u njihovom oblikovanju. Turbulencije u Grupi kao i među zapadnim marksistima

³⁸ Grupu su sačinjavali pretežno, ali ne isključivo, istoričari. Ekonomista Moris Dob (Dobb, Maurice) takođe je bio član grupe. Dob je inače poznat po debati sa američkim ekonomistom Polom Svizijem (Paul Marlor Sweezy) na temu porekla kapitalističkog sistema i procesa tranzicije iz feudalizma u kapitalizam, u koju su se uključili i brojni drugi autori. Debata se odigrala kroz seriju članaka objavljenih u časopisu *Science and Society*, nakon objavljivanja Dobove knjige *Studije o razvoju kapitalizma* (1946). Tokom sedamdesetih godina debata je obnovljena u časopisu *New Left Review*.

izazvane objavljivanjem tajnog govora predsednika SSSR-a Nikite Hruščova u kom kritikuje Staljinov način vladavine i invazijom SSSR-a na Mađarsku (1956) dovele su to toga da najistaknutiji članovi napuste Komunističku partiju i rasformiraju Grupu (Harvey op. cit. 59). Istoričar Edvard Tompson, jedan od članova Grupe, sproveo je prve oblike analiza koje su bile izvor na kojem su nastale današnje *studije kulture*. Tompson je učestvovao u osnivanju časopisa *The New Left Review*, jednog od i dan danas najuticajnijih kritički usmerenih svetskih časopisa za društvene i humanističke nauke.³⁹ Napustivši Komunističku partiju i Grupu nakon događaja koji su delovali kompromitujuće po marksističke političke partije i intelektualce koji su im bili bliski, Tompson se posvetio formulisanju nove platforme za britansku marksističku teoriju koju je nazvao *Nova levica*, koja će kasnije biti nazvana i Prvom novom levicom (Hall 2010; Thompson 1959).⁴⁰ Nova levica se programski „usmerila na „veliku apatiju“ i „post-ratnu svest“ u razvijenim zemljama, koja je sa jedne strane

³⁹ Naziv časopisa čiji su urednici bili Tompson i Sevil *The Reasoner* (1956) promenjen je u *The New Reasoner* (1957-59). *The New Reasoner* se ujedinjuje sa drugim uticajnim marksističkim časopisom *Universities and Left Review*, formirajući na taj način *The New Left Review* (1960).

⁴⁰ Neke od glavnih ideja nove platforme su da Nova levica deluje protiv tenzije i konsenzusa Hladnog rata pomoću alternativne „kulturološke aparature“ izvan radničkog pokreta, partije i uprkos ograničenjima masovnih medija, počev od „stvarno postojećih ljudi“ (Tompson 1959: 10). Nova levica je nova teorijska i politička paradigma koja aktivno deluje u smeru društvenih promena. Okrenutost Nove levice pitanjima kulture prethodno pretpostavlja da se pod kulturom razumeju „životna pitanja“, koja su svakako i politička i ekonomska (Tompson op. cit. 11). Teorijski izvori nove platforme za levicu su u analizama politike savremenog kapitalizma Ralfa Milibanda (Ralph Miliband) i studija kulture (Raymond Williams, Richard Hoggart, Stuart Hall).

uzrokovana tenzijom Hladnog rata, a sa druge strane retorikom o „slobodnoj zajednici nacija“, „zaglušila“ je društveni i politički život“ (Thompson op. cit. 1-3). Došlo je do „polarizacije ljudske svesti koja odgovara polarizaciji svetske moći“, ali i do „kulturološkog procepa“ (Tompson 1987: 13). Pre nego što je „prva Nova levica“ dobila priliku da sa novih polazišta proučava razvoj savremenog kapitalizma i kulturološku logiku na kojoj on počiva, postalo je sve uočljivije da „u novoj levisi deluju protivrečne struje“ (Tompson op. cit. 6). Predvođena istoričarem Perijem Andersonom (Perry Anderson) Druga nova levica polazi od toga da u Britaniji „značajno nedostaje“ uticaj aktuelnog zapadnog marksizma (Anderson 1976: viii). Kako je na britanskom primeru „bauk“ koji je lebdeo nad Evropom iscrpljen, najbolje ćemo prikazati kratkom rekapitulacijom debate *Tompson-Anderson* koja ga je obeležila.

Tompson-Anderson debata (1964-1966) se odigrala kroz seriju publikacija i članaka, ostavši zapamćena po oštrini, čak „agresivnosti“ koja je u njoj ispoljena, netipičnoj za akademske rasprave, koja ukazuje na to da se diskutovalo o veoma značajnom pitanju koje prevazilazi okvire marksizma, odnosno istorije kao discipline iz koje potiču oba autora (Walker 2010: 13). Naime, nakon nesuglasica oko časopisa *The New Left Review*, Anderson objavljuje članak u kojem kritikuje Tompsonov najvažniji i najuticajniji rad *Stvaranje engleske radničke klase* (1963).⁴¹ Premda Andersonova i

⁴¹ Tompson je 1963. godine zaposlio Andersona u uredništvu časopisa, da bi samo godinu dana kasnije Anderson otpustio Tompsona i preuzeo upravljanje časopisom.

Tompsonova polazišta teorijski nisu bila radikalno različita, dve kritične tačke međugeneracijskog spora među neomarksističkim istoričarima ticale su se pogleda na komparativnu dimenziju proučavanja i pitanja istraživačke metodologije. Naime, Tompson se fokusirao na proučavanje nastanka i razvoja radničke klase u Engleskoj, sa ciljem da što detaljnije i iscrpnije dokumentuje istorijske procese koje je smatrao praktično neuporedivim sa sličnim procesima u nekoj drugoj zemlji. Metod koji je Tompson koristio sastojao se u detaljnom narativnom opisu u kom se živopisno i uz korišćenje brojnih pisanih izvora nudila jedna drugačija perspektiva zaboravljenog radničkog pokreta. Formiranje radničkog pokreta Tompson razume kao događaj koji se odigrava u određenim okolnostima i za razliku od drugih, pretežno marksističko-lenjinističkih pristupa objašnjenju klasne formacije, on ideologiju i kulturu razume kao značajne varijable tog procesa (Walker op. cit. 14). Posredstvom hronologije događaja vezanih za britanski radnički pokret, Tompson je nastojao da pokaže kako je radnička klasa formirana kao objektivni, autonomni društveni entitet. Anderson je, sa druge strane, smatrao da je radnički pokret u Engleskoj nedovoljno razvijen u poređenju sa, po njegovom mišljenju, uzornim revolucionarnim praksama koje su razvijane u Francuskoj. Za razliku od „idealnog“ Francuskog modela u kom je postojala formirana klasa buržoazije, konkretan model demokratske socijalne države i zreo komunistički pokret, Engleska je bila daleko od ispunjavanja tih preduslova za Andersona. Serija drugih kritika je takođe upućena Tompsonu od strane Andersona, poput toga da je njegovo objašnjenje

nastanka radničke klase isuviše fokusirano na subjektivne dimenzije, fenomene svesti i kulture, kao i da je zapostavio ekonomsku dimenziju.

U eseju *Beda teorije ili planetarijum zabluda* (1987) Thompson odgovara Andersonu, kritikujući njegovo potpadanje pod uticaj francuskog strukturalističkog marksiste Luja Altisera. Thompson se suprotstavio trendovima koji će sa osnivanjem Centra za savremene studije kulture 1964. godine u Birmingemu prevladati u kritičkoj teoriji (Milner op. cit. 91). Obzirom na to da je Altiser zagovarao *teorijski anti-humanizam* i da se radikalno suprotstavljao subjektivnim i empirijskim dimenzijama društvene promene, smatrajući da je istorija proces determinisan datim strukturama u kojem subjektivna dimenzija ne igra nikakvu ulogu (istorija je proces „bez subjekta“), može se naslutiti smer Thompsonove kritike. Altiserovu interpretaciju marksističke teorije Thompson je video kao apstraktno teoretisanje i omalovažavanje značaja pojedinih društvenih nauka i empirijskih istraživanja. Thompson je smatrao da je istorijski materijalizam kao naučni metod doživeo napredak upravo zahvaljujući „empiricizmu“ koji je Altiser smatrao nenaučnim, kao i da je francuski teoretičar svojom „proizvodnjom“ napredne filozofske prakse sve dotadašnje napore istorijskog materijalizma „pretvorio u prah“ time što se zapravo tvrdi da istorija ne postoji i da je njen predmet nedostupan saznanju, deo „buržoaskog ideologije“ (Thompson 1995: 2-3). Thompson se oštro suprotstavio nastojanjima Altisera i njegovih sledbenika da izbace istorijsku dimenziju iz marksističke teorije i nametnu viđenje da je historiografija naučno i politički „bezzredna“ (Hindess cf. Thompson,

op. cit. 3). Uprkos tome, uticaj strukturalizma, poststrukturalizma i kasnije postmodernizma preovladao je i na britanskoj intelektualnoj sceni, dok teoriju koja je rezultirala odbacivanjem materijalizma i omalovažavanjem činjenica o istorijski situiranim subjektima i njihovim aktivnostima u procesima društvene promene teško da još uvek možemo da nazovemo „kritičkom“ (Palmer 1990: 67). Osim toga što se razlika između Andersona i Tompsona ticala nivoa analize i metodologije, ona se odnosila i na temeljne epistemološke pretpostavke: dok je prvi bio usmeren pretežno deduktivno, drugi je bio usmeren pretežno interpretativno. Za analitički usmeren kritički pristup je važno da se pronade međusobna relacija i povezanost ta dva aspekta (Walker op. cit. 23).

Stjuart Hal (Stuart Hall) u članku *Studije kulture-dve paradigme* kao najvažnije izvore studija kulture navodi kulturalizam i strukturalizam napominjući, tek uzgred i Zapadni marksizam i Novu levicu, koji su zapravo bili krucijalni teorijski preduslovi njihovog formiranja (Hall 1980: 15).⁴² Premda između Tompsona i Rejmunda Vilijamsa i Ričarda Hogarta postoje jasne paralele, Tompson nije učestvovao u oblikovanju i institucionalnom zasnivanju studija kulture kao discipline. Kroz navedeni sukob dve generacije britanskih marksista došlo je do napuštanja pretpostavki marksističke kritičke

⁴² Stjuart Hol kao osnivačke tekstove za studije kulture navodi *Upotrebu pismenosti* Ričarda Hogarta i studije *Culture and Society* i *The Long Revolution* Rejmunda Vilijamsa. Napominje i da su Tompsonove kasnije kritike i studija *The Making of the English Working Class* važne, ali da su one došle kasnije i da su „suviše istorijske“ (Hall 1980: 76).

teorije i njihove zamene marksističkim kulturalizmom koji, zalažući se za slobodne „igre značenja“ nasuprot rigidnom determinizmu, ta značenja čini gotovo nespojivim sa pojavama i objektima realnog, materijalnog sveta na koja se ona odnose. Najedanput, centralno mesto svih društvenih pitanja postaje jezik, a čovečanstvo u savremenoj svesti biva odvojeno od istorije (Palmer op. cit. 73-74). Pod pritiskom distanciranja od „rigidnog materijalizma“ kakav samom Marksu nije ni bio svojstven, došlo je do oštrog suprotstavljanja „kulturalizma“ koje je odvelo kritičku teoriju duboko u relativizaciju koja je u daleko većoj meri nekritička nego što je to bio Tompson ili njegovi pretpostavljeni sledbenici (Palmer op. cit. 85-85). Tompson je posredstvom kritike koju je napisao Altiseru ukazao na potrebu da se prevaziđe 'idealistička centriranost' kritičke teorije i na potrebu da se ona utemelji materijalistički, dijalektički i istorijski, u konkretnim strukturama, procesima i subjektima.

II(e) Kritika u stanju postsocijalizma od revizija marksizma do studija kulture

Zbog specifičnih istorijskih i društvenih okolnosti u kojima se našla Jugoslavija po okončanju Hladnog rata i nakon dramatičnih događaja koji su obeležili devedesete godine, uticaji svega što se na polju međunarodne društvene teorije dogodilo u međuvremenu bili su sporadični i ograničeni. Obris mišljenja za koje bismo mogli reći da imaju veze sa kritičkom teorijom i koje zatičemo u stanju postsocijalizma mogu se smesiti između prisećanja na kritike

socijalističkog režima od strane filozofa i teoretičara društva na protestima krajem šezdesetih godina XX veka, i prvih oblika studija kulture. Usmerenost na kulturu kao središte interesovanja karakteristična za neomarksizam prevashodno je uzrokovana činjenicom da Marks nije razvio zaseban oblik analize kulture (Kellner 2005a: 172; 2005b). Međutim, u međuvremenu se područje kulture toliko proširilo, da je gotovo sasvim istisnulo perspektivu koja u vidu ima celinu društva, pre svega relaciju sa političkim, ekonomskim i društvenim domenom i njihovo preklapanje. Stepent decentriranosti pojma kritike u društvenim naukama i humanistici najbolje se može videti u apriornom prihvatanju pojma „tranzicije“ koji je preplavio vladajući diskurs, a koji gotovo da nema nikakvu eksplanatornu niti analitičku vrednost u proučavanju osobenosti društvenog sistema i promene kroz koju on prolazi u celini i u pojedinačnim delovima. Za razliku od teorije u međunarodnim okvirima, dato polje postsocijalističke društvene kritike gotovo da ne beleži pojmove kao što su materijalizam, istorijska analiza, kontradikcija, dijalektika, kamoli da beleži osvrt na njihovu eventualnu relevantnost za razumevanje situacije u kojoj se Srbija kao postsocijalističko i postkonfliktno društvo nalazi.

Kao što smo ovde pokazali, savremena kritička teorija najvećim delom bazirana je na nekoj varijanti Zapadnog marksizma (Frankfurtskoj školi, britanskim studijama kulture i francuskoj kritičkoj teoriji). Smatra se da je nakon marksističke faze koja je obeležila posleratni period, kritička teorija stupila u postmarksističku fazu koja se

može označiti stanjem u kom autori, koji su polazili od marksističkih pretpostavki, tvrde da je marksistička problematika prevaziđena i da napuštaju njene pretpostavke. Sa druge strane, ekvivalent zapadnom marksizmu u društvenoj teoriji na području Istočne Evrope je revizionizam, pri čemu treba imati na umu da pojedini autori jugoslovenski revizionizam smatraju veoma bliskim zapadnom marksizmu (Bottomore 1991: 335). Revizionizam predstavlja reformulisanje teorije i prakse postojećih socijalističkih režima utemeljenih na doktrini marksizma-lenjinizma, što je „najuniverzalniji“, ali i „najparadoksalniji stadijum“ istočnog marksizma (Bottomore op. cit. 335).⁴³ Revizionizam karakteriše konfrontacija sa marksističko-lenjinističkim principima politike socijalističkih režima (pre svega u područjima filozofije i ekonomije) i otvaranje ka pluralističkom i demokratskom diskursu (Bottomore ibid.). Revizionistička rekonstrukcija marksizma u području ekonomske reforme bazirala se na formi prihvatanja kapitalističkog načina proizvodnje, uglavnom se ograničavajući na polje ekonomije i izbegavajući složena politička i društvena pitanja (Bottomore op. cit. 336). U području filozofije revizionizam je dao bolje rezultate, ali nije

⁴³ Bottomor smatra da je važno razlikovati tri oblika revizionizma: prvi je renesansa izvorne Marksove teorije (tačnije, nekih njenih elemenata, prim. aut.) kao izvora konfrontacije sa socijalističkim režimima (tipični autor Lukač); drugi oblik je razvoj kritike sopstvenih društava na temelju normativnih pretpostavki marksističke društvene filozofije, ali uz pomoć novih analitičkih oruđa (Habermas); treći oblik revizionizma je otvoreno prekidanje sa marksističkom tradicijom i pokušaj njene transcendencije (Bottomore 1991: 335).

produkovao društvenu teoriju koja daje osnov za rasvetljavanje procesa transformacije postsocijalističkog društva.

Najpoznatija revizija marksizma na području bivše Jugoslavije potekla je od grupe *Praxis*-kritički nastrojene grupe filozofa okupljene oko istoimenog časopisa. Poslednjih godina periodično se u publikacijama ili prigodnim događajima organizuju razni vidovi retrospektiva i sećanja vezanih sa aktivnosti ovog društvenog i intelektualnog pokreta (Markus 2008; Olujić & Stojaković 2012). Međutim, kritika socijalističkog režima koju je razvila *Praxis* grupa, kao ni drugi oblici revizije marksizma, nisu razvili teorijsku artikulaciju problema odnosa države i civilnog društva. Prvi problem koji Bottomor vidi u tom pogledu je to što tom prilikom nije razjašnjeno u kakvoj su relaciji revizionistička polazišta sa Hegelovom i Marksovom kritikom povezanosti geneze koncepta građanskog društva i kapitalizma, što je u velikom broju slučajeva rezultiralo apstraktnim i idealističkim konceptima građanskog društva definisanih jednostavnim suprotstavljanjem autoritarizmu i bez relacije sa datom društvenom strukturom koja je uslovljena kapitalističkim ekonomskim sistemom (Bottomore op. cit. 338). Drugo, postoje metodološki problemi da se pristupi pitanjima postsocijalističkih društava koji proizilaze iz strukturnih ograničenja koja onemogućuju analizu koja se ne svodi na puku retrospektivu (Bottomore ibid.). Samim tim, zaostavština revizionizma praksisovaca bez temelja za kritičko promišljanje društvene promene u postsocijalizmu rezultirala je savremenim

gledištima koji su veoma malo različiti u odnosu na diskurs liberalnog građanstva.

Pored evociranja blelih zaostataka kritičke teorije Praxis grupe, krajem 90-tih u časopisu *Sociologija* odigrala se debata u kojoj je oštro napadnut svaki oblik povratka marksističke teorije u polje društvenih nauka. Rasprava se pavela oko temata posvećenog sociologu Vojinu Miliću iz 1997. godine u kom su objavljeni prilozii sa konferencije „Sociološko delo Vojina Milića“. Učesnici debate mahom su bili fokusirani na međusobnu razmenu kritika i optužbi, dok je revitalizovanje produktivnih, opštih principa marksističke teorije na bazi kojih će biti neophodno utemeljiti i svaku buduću kritiku načina na koji kapitalizam oblikuje subjekte, društvo, normativni okvir, kulturu i društvene odnose - bilo u drugom planu. U časopisu *Sociologija* pojavilo se nekoliko članaka koji su napisani u tonu oštrog suprotstavljanja stvaranju „neoboljševičke škole“ koja se zalaže za „lenjinizam sa ljudskim likom“, kao i odgovori samih autora koji su označeni kao „boljševici“. Rasprava je po mnogo čemu simptomatična za postsocijalističko stanje, pre svega po tome što izostaje temeljna argumentacija proglašenja marksističke teorije kao takve „neadekvatnom“ za analizu aktuelnih društvenih okolnosti ili pokušaja definisanja samih tih okolnosti, ali i objašnjenje na koja polazišta marksističke teorije se podsećanje na Milića nadovezuje, kao i zašto su ona za nas danas relevantna. Ovakva reakcija pre svega je politički, a ne naučni postupak.

Poslednji i najaktuelniji oblik kritičke teorije predstavljaju prvi oblici studija kulture na našim prostorima. Međutim, oni se u Srbiji događaju bez gotovo ikakve, ili u najbolju ruku veoma slabe, reference na kritičku teoriju ili marksizam, međunarodni ili lokalni. U prvim značajnijim radovima kojima se studije kulture „uvode“ na naše područje: *Postkultura-uvod u studije kulture* (Đorđević 2009) i *Studije kulture* (Đorđević 2012) polazi se od (post)kulturološkog pristupa i od te početne pretpostavke se prilično aproksimativno definiše čitavo akademsko polje. Za razliku od postojećeg oblika studija kulture koji se formira oko pojma „post“, ovde se vraćamo na materijalističke i marksističke izvore studija kulture i savremene kritičke teorije koje smatramo neophodnim za istraživanje koje u proučavanju fenomena uzima u obzir istorijske okolnosti i društvenu stvarnost kontradikcija u prostorno-vremenskim okvirima, što je karakteristika svakog istraživanja koje se smešta u korpus kritičkih analiza .

U društvenoj teoriji ne postoji saglasnost oko mesta i značenja pojma kulture u nauci, što čini naučno utemeljenje proučavanja koji su bazirani na relaciji sa tim domenom društvene stvarnosti problematičnim. Zbog svoje pozicione neodređenosti, grupa „kulturoloških“ fenomena u sklopu društvenih nauka dugo je imala u eksplanatornoj hijerarhiji sekundarni značaj. Razmatrajući izvore na kojima nastaju studije kulture, napomenuli smo da je za kritičku teoriju važno da dato društvo analitički posmatra kao celinu, odnosno kao društvenu formaciju koja je u modernom dobu „artikulisana u različite, jasno odvojene zone aktivnosti i društvene prakse“ među kojima su

najosnovnije političko uređenje, ekonomija, društvena struktura i kultura (Hall & Gieben op. cit. 7). Distinktivnost kulture u sklopu ove formacije je u tome što se ona kao pojam tiče „simboličke dimenzije društvenog života“ koja u sebe uključuje nematerijalne elemente koji nisu dostupni posmatranju i za čije spoznavanje je neophodno posredovanje svesti: značenja, simbola, ideja, vrednosti, znanja, jezika itd. (Hall & Gieben op. cit. 13). Obzirom na kulturološki, tj. jezički ili diskurzivni zaokret, kao i na tezu da je nastupilo postmoderno stanje, u ovom radu se polazi se od njegovog značaja u posredovanju elemenata društvene formacije, preklapanja i presecanja među njima, koje ima oblike i efekte za čije razumevanje i proučavanje društvene nauke tek treba da razviju konceptualnu i metodološku aparaturu. Polazi se od dijalektičkog materijalizma koji pretpostavlja međusobnu povezanost i uslovljenost simboličnih i materijalnih dimenzija društvene stvarnosti, a kultura se razume kao konstitutivan faktor u datoj društvenoj formaciji, nikako kao njen zanemarljiv i sporedni element. Takođe, kultura se razume kao rezultat istorijskog procesa čije proučavanje treba smestiti u perspektive konkretne društvene stvarnosti.

Obzirom da se studije kulture disciplinarno nalaze između društvenih i humanističkih nauka, istraživanja studija kulture mogu da budu na različite načine disciplinarno postavljene.⁴⁴ Stjuart Hol ukazuje na to da se neretko pristup koji se oslanja na studije kulture odnosi na teorijski aspekt bez razvijene prateće metodologije i u tom smislu nužno

⁴⁴ Vilijams na primer češće koristi pojam *kulturalna sociologija* nego studije kulture (Milner op. cit. 89).

se oslanjaju na društvene nauke, posebno metode sociologije i antropologije. Ovde se studije kulture razumeju kao „proširena“ sociološka disciplina koja ima svoja zajednička područja kako sa drugim društvenim naukama (sociologijom, ekonomijom), tako i sa političkim i humanističkim disciplinama (istorijom, antropologijom, književnošću, lingvistikom, psihologijom, političkim naukama). U zavisnosti od toga kako se pojam kulture definiše na teorijskom nivou i koji teorijski pristup se odabere, studije kulture mogu biti povezane i sa pojedinim disciplinama prirodnih nauka.

Obzirom na promenjen odnos između materijalnih i nematerijalnih faktora i na idealističko razumevanje da različite pojave koje sve više prelaze u domen kulture postoje sasvim nezavisno od društvene i istorijske realnosti društva, upravo je područje studija kulture mesto u kom mogu da se formulišu koncepti za kritičko preispitivanje kako sopstvenih učinaka društvene teorije, tako i brojnih savremenih pojava. Da bi se to dogodilo, potrebno je rekonstruisati kritičku teoriju kao celinu u okviru koje marksistička naučna teorija zauzima važno mesto, naročito istorijski materijalizam. Rejmond Vilijams pomogao je da se osnuju studije kulture na principima koji su analogni Tompsonovom istorijskom materijalizmu: sa argumentom unutar studija kulture koji je protiv njih (Milner op. cit. 93). *Kulturalni materijalizam* je teorija kulture kao društvenog, materijalnog procesa i specifične prakse koja omogućuje da razumemo preduslove savremene nematerijalne transformacije proizvodnje. Premda se uobičajeno smatra da je Marksov pojam proizvodnje kategorično determinisan

industrijskim, materijalnim oblikom proizvodnje, još u delu *Grundrisse* on je nagovestio pomeranja granice između materijalne i nematerijalne proizvodnje (Poster op. cit. 378). To pomeranje granice je ključno kako u proučavanju procesa globalizacije, tako i u razumevanju izmenjene definicije nauke.

Kritička teorija zasnovana na kulturalnom materijalizmu polazi od definicije datog stanja u društvu koje je predmet proučavanja. Između modernizma i postmodernizma koji definišu dato stanje u razvijenim zemljama, stanje Srbije među drugim bivšim socijalističkim zemljama određuje se kao stanje postsocijalizma. Ozren Pupovac u svojoj doktorskoj disertaciji pod nazivom *Postmarksizam i postsocijalizam: teorijska i istorijska kritika* postavlja pitanje šta je usledilo nakon 1989-te? Kako počinje i kada je otvoreno „čudno istorijsko poglavlje“ nečega što je već okončano (Pupovac 2010: 17)? Ispostavlja se kao da nema kraja počinjanju postsocijalizma i da je ono svojevrsna „vremenska karikatura“ koja se reprezentuje kao „plutajuća istorijska država, nasukana između negacije i anticipacije, između prošlosti i budućnosti“ (Pupovac op. cit. 18). Stanje postsocijalizma je između uvek obnavljanog prekida sa prošlošću i onoga što tek treba da bude: omeđeno je protivrečnošću izazvanom apropiacijom postmoderne kulture i degradiranom modernizacijom proizvodnje koja konstantno nazaduje. Od tog stanja počinje analiza uticaja globalizacije na naučne politike u stanju postsocijalizma.

III NEURODIVERGENTNOST I SOCIJALNA PATOLOGIJA KAO NOVI OKVIRI PROMIŠLJANJA DRUŠTVENE EMANCIPACIJE

Cilj sa kojim je preuzeta ova konceptualna i teorijska analiza kritičke teorije i kritičke društvene teorije jeste mapiranje pristupa savremene kritičke društven teorije koja će u isto vreme da bude okvir za proučavanje savremenih fenomena socijalne patologije, ali koja neće ignorisati kapitalizam kao okvir koji na jednom višem nivou oblikuje sve društvene, političke i normativne fenomene. Ova analiza ima pregledni karakter i cilj joj je da omogući izvođenje samostalnijeg oblika pristupa kritičke društvene teorije koja će poslužiti za proučavanje problema u socijalnoj patologiji i kriminologiji. Iz tih razloga u zaključnom poglavlju prikazujemo teoriju neurodivergentnosti koja objedinjuje kritiku kapitalizma kroz odabir posebno relevantnih autora kritičke društvene teorije, sa ciljem da objasni njegovu povezanost sa načinima na koje je formiran sistem zaštite mentalnog zdravlja u modernim evropskim društvima.

Teorije neurodivergenstnosti privlače pažnju tokom poslednje decenije nastojanjima da pozovu na preispitivanje načina na koji moderno društvo razume pojam mentalnog zdravlja i mentalne bolesti. U sklopu biomedicinskog modela, svi oblici defektnosti i invaliditeta su po prirodi patološke, medicinske bolesti tela i uma, a individue koje

imaju deficit i suočavaju se sa „funkcionalnim limitacijama“, dok je pristup neurodivergentnosti alternativa biomedicinskom modelu (Dwyer 2022), Autor članka o neurodivergentnosti Duajer (Patrick Dwyer) izdvaja tri osnovna značenja pojma neurodivergentnosti koja proističu iz kritičkog angažovanja u vezi sa pojmom mentalnog zdravlja koje je sinonim za normalnost, odnosno prosečnost.

Prvo, najosnovnije i najjednostavnije značenje pojma neurodivergentnosti odnosi se na činjenicu da postoje različiti umovi i mozgovi, na isti način na koji biodiverzitet označava realnost biološkog diverziteta. Svi ljudi se intelektualno razlikuju, a teorija neurodiverziteta koristi se da označi realnost da načini na koje individue funkcionišu mogu da budu veoma različiti i da im ne treba pristupati iz perspektive odudaranja od prosečnosti. Različiti autori govore o paradigmi, pristupu, okviru neurodiverziteta – a za neke se radi o pokretu neurodiverziteta koji predstavlja „aktivistički pokret koji teži da unapredi prava i blagostanje neurotipično atipičnih ljudi sa invaliditetom – „neurodivergentnih ljudi“. Ovako shvaćena, neurodivergentnosti je samo jedna od različitosti koje zahtevaju da budu priznate i prepoznate u sklopu pristupa ljudskih prava i generalno prava na različitost (Petkovska 2011). Premda je ovakvo razumevanje neurodivergentnosti i samo do određene mere kritičko, ono nije ni približno kritično na način na koji smo o kritičkom društvenom pristupu govorili na prethodnim stranicama ove knjige.

Stoga, za zaokruživanje značaja kritičke društvene teorije za savremena proučavanja u oblasti socijalne patologije biće, za početak,

prikazana knjiga *Carstvo normalnosti: Neurodiverzitet i kapitalizam* koju je napisao Robert Čapman (Robert Chapman). Na bazi teze koju je zastupao From, Čapman tvrdi ne samo da je kapitalizam proizveo mnoge od postojećih savremenih bolesti, kapitalizam je proizveo zahtev za normalnošću koji je doveo do veoma invanzivnih strategija normalizacije koje za svoju posledicu imaju mehanizma isključivanja, dijagnostifikovanja i stigmatizovanja svega što u odnosu na taj model odstupa (Chapman 2023). Ovaj proces proizvodjenja *tehnologija normalizovanja* tekao je paralelno sa razvojem kapitalizma i u vezi sa mnogim izumima koji su proizišli ili čak predvodili nove načine proizvodnje. Otkriće normalnosti ovde se razume kao oruđe u rukama kapitalista kojim se sprovodi opresija nad ljudima – samim tim neurodivergentnost se razume kao oblik pokreta koji se suprotstavlja kapitalističkoj opresiji kao takvoj.

Istorija teorije i prakse neurodivergentnosti istorijski je nerazdvojiva od razvoja paradigme ljudskih prava. Međutim, kao i svaka druga istorijska pojava, i ona u sebi sadrži kontradikciju koja se sastoji u prepoznavanju tenzije između liberalističke paradigme u kojoj su uokvirena ljudska prava i nastojanja da se promeni društvena stvarnost koja je dominirala svetom u periodu nakon Drugog svetskog rata i bila inspirisana kako marksističkom doktrinom, tako i brojnim pokušajima da se ona, ili neka od njenih varijanti, sprovede u delo, do kojih je dolazilo širom sveta (Petkovska 2024; Fadaee 2024). Moć, brojnost i potencijal društvenih pokreta kao što su bili pre svega pacifistički, feministički i ekološki, da utiču na društvena i politička

zbivanja na međunarodnoj sceni, bila je u jednom trenutku, recimo negde sedamdesetih godina prošlog veka, na svom vrhuncu i nikada društveni akteri koji su ustali za pravednije uređenje sistema i međunarodnih odnosa, nisu bili snažniji.⁴⁵ Međutim, nastojanja da se inicijative koje temeljnije ugrožavaju postojeće strukture moći stvarno i realizuju, postepeno su gubila na snazi, kako u zapadnim liberalnim demokratijama, tako i u novouspostavljenim tranzicijama ka neoliberalnom kapitalizmu, praćena nastojanjima da se odlučivanje o načinu upravljanja i vođenja zemlje organizuje demokratski.

Interesantno je u tom kontekstu ukrstiti zbivanja na akademskom polju sa gorepomenutim razvojem situacije do koje je došlo početkom XXI veka. Ono što se nazivalo kulturološkim zaokretom u postmarksizmu zamenjeno je oblicima kritičke teorije koji su još izmešteniji iz sopstvene, date stvarnosti. *Postkolonijalna* i *dekolonijalna* teorija koje su trenutno najaktuelniji kritički pristupi mogu se primeniti na aktuelne okolnosti u kontekstima perifernih zemalja veoma uslovno (Petkovska 2023a, 2023b). Kao da nema izlaza iz “bumeranga postsocijalizma” ka otvaranju polja za samouspostavljanje i samorazumevanje ovih društava nezavisno od geopolitički zbivanja, bilo da govorimo u najbazičnijem političkom smislu održanja nekog oblika suverenosti, bilo da govorimo o

⁴⁵ Analizu delovanja savremenih društvenih pokreta koji su u drugoj polovini dvadesetog veka delovali na globalnoj sceni, koja može da bude od velike pomoći prilikom daljeg informisanja na tu temu, pod naslovom *Obnova utopijskih energija (sociološki zbornik)* priredio je profesor političke sociologije na Fakultetu političkih nauka Vukašin Pavlović (Pavlović 1987).

generalno javnom i intelektualnom okviru koji bi na bilo koji način ovim društvima obezbedio zajedničku perspektivu razumevanja stvarnosti (ibid.).

Teorija neurodivergentnosti je nastala iz jedne vrste kritike *psihijatrijske* prakse koja se odvija više od pola veka. Ali to nije bila samo kritika psihijatrijske prakse, jer nauka se uvek razvija u kontekstu svog vremena i u velikoj meri determinisana društvenim odnosima koji na nju deluju, već celokupne paradigme dominantne u modernoj nauci – pozitivizma. Tu se treba podsetiti da je u samom Programu Frankfurtske škole *kritika pozitivizma* jedna od osnovnih pretpostavki. Međutim, na naučnoj periferiji koja operiše kroz veliki diskontinuitet naučne politike i proizvodnje znanja, koji je možda bolje da nazovemo velikom kontradikcijom aktuelne konjunktura gde promene u strukturama znanja i naučna infastruktura nisu u dosluhu sa mehanizmima upravljanja struktura znanja, ni na koji način ne mogu da uhvate korak sa međunarodnim standardima i tokovima (Petkovska 2017; 2022: 127; 2023a; 2023b).⁴⁶ U svakom slučaju je pozicioniranje teorije neurodivergentnosti u okvirima lokalnih i globalnih epistemologija kako bi se objasnilo kako ova teorija figurira na oba

⁴⁶ Konstataciju da do ovakvog razumevanja sopstvene situacije nije došlo treba uzeti takođe veoma uslovno jer ne postoji veliki interes da se prati međunarodna, ali se ne prati ni pristupna naučna produkcija. Akademska zajednica se fokusira na zahtevanu hiperprodukciju naučnih rezultata, a ne na to kako se oni mogu učiniti društveno potrebnim ili korisnim. Primer za to su na primer zbornici Centra za društvena istraživanja Instituta ekonomskih nauka iz Beograda gde se vrlo direktno koristi rečnik kritičkih društvenih nauka kad se govori o tranziciji kao fenomenu u sklopu globalizacije (kriza, kapitalizam, neoliberalizam, itd.) (Vukotić et al 2009; Vukotić et al. 2010).

svoja plana pojavljivanja korak kojim možemo da zaokružimo presek jednog inovativnog okvira da se proučavanja u savremenoj socijalnoj patologiji modernizuju na svim svojim nivoima.

Teoriju neurodivergentnosti kao takvu uvela je studentkinja sociologije Džadi Singer (Judy Singer) u svojoj doktorskoj disertaciji odbranjenoj na Univerzitetu u Sidneju, Australija.⁴⁷ Da ne ulazimo u sve moguće načine na koje se može tumačiti njena osnovna namera koja se sastoji u tome što polazi od osnovne pretpostavke da odbija ideju normalnog kao idealnog načina funkcionisanja mozga (odnosno, psihe), tj. neurotipičnog kao ideala. Prema njenom viđenju, u zapadnoj epistemologiji koja je, uslovno rečeno, postala i globalna epistemologija, uzimanje neurotipičnog, odnosno prosečnog mozga i psihe, kao merila i ideala kojem čitav sistem meritokratskog načina preraspodele uloga i položaja, a time i bogatstva – koju je kapitalizam ustoličio kao princip Zapadne civilizacije, pa i civilizacije uopšte, pogrešna je. U skladu sa brojnim načinima vezanim sa preispitivanjima hijerarhija i struktura moći u društvu od strane levice i generalno novih društvenih pokreta koja su se događala krajem XX i početkom XXI veka, ovo nije bio samo politički, ali ni samo društveni zahtev. Za istraživače koji epistemološke preokrete nastoje da posmatraju kritički, veoma je jasno da se svaki epistemološki pokret mora posmatrati kao konjunktura i društvena celina, što znači da se jedan njegov element (društvo, politika, legalni sistem, kultura, obrazovanje itd.), ne može

⁴⁷ Više informacija o svemu tome može se naći na Vikipediji: https://en.wikipedia.org/wiki/Judy_Singer.

analizirati bez njegovog saodnošenja sa drugim delovima i celinom. Marks nije koristio metaforu baza-nadgradnja sa drugim motivima do da objasni međuzavisnost elemenata, tako da posmatrajući izvorno njegove radove, teza o primatu baze deluje takođe veoma proizvoljno tumačenje.

Takav zaključak, sa druge strane, ne bi trebalo da nas zavede da dozvolimo da propustimo da razumemo dalekosežnost epistemološke intervencije koju je pokrenula Singer. Ako ništa drugo, ona je navela mnoge druge autore da se pozabave načinom na koji je procenjivanje ličnosti i njenih osobina prema merilima proseka postalo ultimativna norma ljudske vrste. Ovoj izvornoj pretpostavci i uopšte ideji ovakvog nameravanog preokreta koji je time otpočeo, priključivali su se brojni drugi autori, dodijajući nivoe tumačenja i dodirujući krajnji okvir koji je zapravo i suština koju ovde podrazumevani pristup želi da naglasi i koju je autor Čepman obradio na temeljan način u svojoj knjizi „Carstvo normalnosti“ koji i naglašava da se bavi *kritičkom neurodivergencijom*, odnosno neurodivergencijom *kritički* (Chapman 2023). Neurodivergentnosti se tu ne shvata samo kao još jedan od domena proširenja liste ljudskih prava, već kao jedan od argumenata za kritiku liberalizma u svim njegovim mutacijama, pre svega neoliberalnoj, kao krovne ideologije legitimacije savremenog kapitalizma. Kod ovog autora neurodivergentnost se ne shvata kao neki vid aktivizma ili građanskog angažmana sa dominantno političkim motivima, već kao preokret u sklopu dominantne naučne i kulturološke paradigme (Chapman 2023: 5). Simultana zbivanja koja su se dešavala

u Svetskoj Zdravstvenoj Organizaciji i Ujedinjenim nacijama potvrđuju da se radi o preokretu od ne baš tako malog značaja (Petkovska 2025: 451).

Međutim, bitno je pokazati u kakvoj je Čapmanova intervencija vezi sa glavnim argumentom ove knjige i za kraj povezati njegovu teoriju neurodivergentnosti sa idejama o tome kako društveni i ekonomski odnosi u kojima živimo oblikuju naše viđenje ne samo mentalnog zdravlja, već i adekvatnih i dostupnih oblika njegove zaštite. Teorija neurodivergentnosti je postajala sve popularnija na međunarodnom nivou, što je rezultiralo time da su kulturološke i društvene reprezentacije neurodivergentnosti postale prihvaćenije i manje stigmatične. Čapman je razvio osoben pristup teoriji neurodivergentnosti koji je nazvao *neurodivergentni marksizam*. U svojoj analizi, ovaj autor analizira kako su se kapitalistički način proizvodnje i patološka paradigma razvijali naporedo. On polazi od pitanja zbog čega i kako je kapitalizam postao neurodivergentan u toj meri u kojoj jeste, odnosno zašto je reakcija na neurodivergentnost u kapitalizmu oblikovana na načine na koje je oblikovana. U centru analize je kapitalizam, pre nego klasni odnosi.

Takva analiza polazi od samih početaka izgradnje paradigme neuronormativnosti u svim njenim apsektima počev od proizvodnje naučnog znanja koje se tiče neurodivergentnosti, relevantnih rešenja za javne politike i kliničku praksu. Ovaj skup naučnih, administrativnih, kulturoloških i legalnih postavki konstituiše *carstvo normalnosti* – koje je prema ovom viđenju proizvod upravo tih

kapitalističkih odnosa i služi ustoličenju nekih konvencija i obeshrabrivanju šireg promišljanja problema i traženja drugačijih rešenja. Definisanje koncepta normalnosti kroz produktivnost i standardizaciju, a zatim i raznorazne mere prosečnosti kao i shvatanja svakog odstupanja kao devijacije od norme, postalo je glavna motivacija statističkih, ali i većine svih drugih analiza. Verovatno je da nije slučajno što se pojam 'normalno stanje' po prvi put pojavio u francuskoj literaturi o komparativnoj anatomiji, najpre samo uzgred i bez ikakve jasne definicije i naučnog značenja. Konceptualna osnova za ustoličenje ideala prosečnosti kao mere odstupanja može se identifikovati, na primer, u radu Adolfa Ktlea (Adolphe Quetelet), belgijskog matematičara i statističara koji je doprineo primeni statistike u društvenim naukama, a pored toga je poznat i po otkriću indeksa telesne mase, koji pokazuje idealan odnos visine i težine. Prema Ktleovom razumevanju, koje je usavršio promeravanjem antropometrijskih varijabli vojnika, koncept '*čovek proseka*' je potreban kako bi se razumelo šta je to normalno zdravstveno stanje čoveka. Iz tog koncepta dalje su razvijani parametri zdravlja kao mera prosečnih vrednosti, dok se svako odstupanje dijagnostifikovalo kao stanje bolesti (Donnelly 2016). Počev od krvnog pritiska, otkucaja srca – za rad svakog organa čoveka pronađene su ovakve prosečne vrednosti, što je bila osnova za uspostavljanje sistema zdravstvene zaštite kakav danas poznajemo. Paradigma efikasnosti rezultirala je time da se stanje čovekovog tela i psihe posmatra kroz deficit, a mera za procenu tog odstupanja je procenjena i rangirana u odnosu na to šta

je shvaćeno i procenjeno kao normalna vrednost za datu kategoriju i situaciju.

Razvoj situacije koji je doveo do primene statističkih metoda na pitanja društvenih nauka nije bio jednostavno samo pitanje razvoja društvenih nauka, već je pre svega istovremeno predstavljao i odraz preokreta u društvenim i materijalnim odnosima koji su u to vreme doživljavali značajne transformacije u sklopu uspostavljanja modernog društva. Vremenski period nakon Francuske građanske revolucije, kada se i sam model građanskog društva nalazio u formativnoj fazi, ovakvo rešenje inspirisano metaforom preuzetom iz medicine upisano je u gotovo sve domene ljudskog funkcionisanja, a njegove implikacije su kasnije dodatno usavršavane u brojnim domenima primene. Nije irelevantna ni činjenica da je ovakvo shvatanje uticalo i na model građanstva kao poželjnog oblika pripadnosti zajednici i državi koji povratno oblikuje sisteme socijalizacije i društvene kontrole (Petkovska 2024a). Prosečan čovek postao je primer umerenog, osrednjeg načina života gde je fokus na konformizmu i nastojanju da se ne „štrči“ u odnosu na druge.

Model prosečnosti poslužio je za usavršavanje različitih metoda i strategija diskvalifikacije svih detektovanih odstupanja, posebno kada je reč o intelektualnim sposobnostima. Jedan od primera kako je to funkcionisalo u praksi jeste lišavanje prava na vlasništvo. Pojava različitih pokušaja primene statističkih metoda na um i mozak nimalo slučajno nije koincidirala sa početkom industrijske revolucije. Na sve to su se nadovezali i frenolozi koji su verovali da im koncept

normalnosti može pomoći da utemelje svoje naučne aspiracije (Chapman 2023: 39). Frenologija je u to vreme predstavljala svojevrsni pokret ili čak paradigmu koja je dobila podršku od velikog broja uspostavljenih naučnih disciplina, počev od biologije, filozofije i slično, u tom nastojanju da se izmeni način na koji ljudi razumeju sebe, druge i društvene odnose koji su prikazani shvaćeni kao poredak uređen na bazi hijerarhijskog pozicioniranja intelektualnih sposobnosti. Ovakav način klasifikacije, procene i zatim i nadziranja i kontrole pojedinaca koji je usavršavan sa usponom kapitalizma, koji se ne može shvatiti samo kao model proizvodnje i ekonomskih odnosa, nego i kao sistem društvenih odnosa, rezultirao je i materijalizovanjem izolacije kroz sisteme zatvaranja i lišavanja slobode koji su njegov vrhunac.⁴⁸ Tako je mentalna neadekvatnost od sasvim neodređenog stanja postala stanje koje je moguće identifikovati, izmeriti, a zatim i medicinski, psihološki i psihijatrijski lečiti i tretirati.

Zadatak ove knjige da pokaže zašto i kako su kritičke društvene teorije i njihova revitalizacija na način koji predlažu mnogi pomenuti autori, od velikog značaja za razumevanje patologizacije čoveka i društvenog života u uslovima savremenog kapitalizma. Koncept sposobnosti i zdravlja koji je iznikao na tim osnovama, formalizovan administriranjem populacije, poslužio je da opravda različite hijerarhije, monopole nad sredstvima za proizvodnju i vlasništvom,

⁴⁸ Francuski filozof Mišel Fuko (Michel Foucault) u svojim radovima pozabavio se upravo ovim aspektom savremenih društava, ali ne možemo reći da se on od strane Fukoa posmatra kao dominantno povezan sa usponom kapitalističkog uređenja.

kao i generalno da legitimizuje te hijerarhije kao prirodne. '*Carstvo normalnosti*' tu se formiralo kao novi aparat putem kojeg se pristupilo sistematičnom rangiranju na bazi mentalnih i neuroloških sposobnosti.

Mnogo je drugih slojeva intervencija koje su doprinele izgradnji *carstva normalnosti*, među njima svakako treba pomenuti i Galtonovu paradigmu. Hereditarnost naprednih i nazadnih osobina i njihovo izračunavanje i kalkulisanje postala je njegova opsesija, praćeno razumevanjem srednje klase kao superiorne i fokusiranjem na ispitanike koji dolaze iz tih redova. Galton je otpočeo projekat daleko formalizovanijeg, planiranog projekta kulturološke normalizacije shvatanja o genijalnom intelektu koji se računa rangiranjem u odnosu na grupu sa normalnom raspodelom. Sa Galtonovim evolucionim uokviravanjem primene koncepta prosečnosti na procenu postignuća putem kog se pristupilo opravdavanju i legitimaciji raznoraznih strukturnih hijerarhija poput klasnih, rasnih, rodnih, itd. izdvojene i proračunate sposobnosti bilo je daleko jednostavnije staviti u komparativnu ravan. Pretpostavka koja je u osnovi ovog pristupa bihejvioralne genetike jeste da čovečanstvo može da stupi u razvojnu regresiju ukoliko se sistematski ne prati i ne kontroliše. Galtonov rad svojevrsan je uvod u pojavu testova inteligencije, utemeljenje psihometrijskih testova i biolemtrijskih istraživanja do kojih će doći kasnije.

Galtonova dostignuća ni u kom smislu nisu neproblematična počivaju na dvema vrlo konkretnim pretpostavkama. Prva važna

pretpostavka na kojoj počiva prirodna hijerarhija sposobnosti jeste da ju je moguće prevesti na korespondirajuću hijerarhiju zanimanja. Druga pretpostavka koju je Galton popularizovao jeste da su društvene pozicije posledica kvaliteta mentalnih sposobnosti. Zainteresovanost za prosečnost i odabir vrste zarad klasifikovanja nije bila motivisana samo detektovanjem odstupanja, već i izdvajanjem sposobnijih i razumevanjem svih drugih kao mediokriteta. Kasniji razvoj ovih nastojanja pružio je još bolju osnovu za širi politički projekat biološke i kulturološke kontrole stanovništva koji je bio teško spojiv sa idejama oslobođenja, emancipacije i proširivanja prava. U tom kontekstu, nije bilo nimalo neobično što je eugenika bila toliko popularna da je bila uvrštavana u udžbenike iz psihijatrije tog doba (Redvaldsen 2024).⁴⁹ Posledice ovakvih rešenja bile su veoma radikalne, a principi oblikovanja zdravstvene zaštite tada uspostavljeni, u najvećem broju slučajeva, održali su se do dan danas. Te posledice se danas mogu razumeti pre svega sa stanovišta ljudskih prava pojedinaca koji su zatvarani i lišeni prava na kretanje, iako je glavni razlog tome predviđanje ponašanja, ne bilo koje konkretno delo. Pojedincima koji su primenom tih metoda detektovani

⁴⁹ Galtonovo Eugeničko obrazovno društvo bilo je osnovano pod tim imenom 1906. godine i kasnije se menjalo. Ovo društvo oblikovalo je politike mnogih oblasti kao što su zdravstvo, školstvo, i druge javne usluge. Slogani kao što su „povratak normalnosti“ bili su, u duhu tih shvatanja, upotrebljavani u izbornoj kampanji Velike Britanije (Harris 2023: 57). Ovo društvo je, između ostalog, predlagalo nedobrovoljnu eutanaziju. Na predlog ovog društva 1913. godine britanski parlament usvojio je „Zakon o mentalnoj zaštiti“ (engl. *The UK's Mental Deficiency Act 1913*) kojim je tretman osoba koje su dijagnostifikovane kao „mentalno defektne“ formalizovan.

ka 'defektni' neretko je pod veoma upitnim okolnostima oduzimana sposobnost rasuđivanja i pravnog ponašanja, iz čega su nastupale nesagledive posledice po njihove živote. Samo jedan od primera takvih posledica jeste da pojedincima koji su procenjeni kao intelektualno i bihevioralno defektni, na primer, nije bilo dozvoljavano da migriraju i sele se. Kako je Britanija bila u to vreme i najveća kolonijalna sila, eugenička rešenja za javne politike u raznim domenima direktno se prenosila i na kolonije (Harris 2023: 59). Mašinerija normalnosti širila je opseg svoje ekspertize i horizontalno, tako da su se javljale i nove dijagnoze, kao što je između ostalog autizam, koje su proširivale polje institucionalnog delovanja.

Patološka paradigma (engl. Pathology paradigm) koja je ustoličena delovanjem brojnih naučnih inicijativa i njihovom primenom u društvenim oblastima, polazi od pretpostavke da je mentalno i kognitivno funkcionisanje individualno i bazirano na prirodnim sposobnostima, kao i da može da se rangira u odnosu na statističke norme među vrstama – svi oblici značajnijeg razlikovanja koje se danas popularnije nazivaju neurodivergentnost – razumeju se kao deficit, odnosno poremećaj funkcionisanja, a praksa rangiranja populacije u odnosu prema svojim mentalnim sposobnostima postala je neizostavan aspekt svake oblasti funkcionisanja na nivou ljudske civilizacije.

III(a) Neurodivergentnost i anti-psihiatrija

Pokret anti-psihiatrije bio je društveni i intelektualni pokret koji je doveo u pitanje psihiatrijsku praksu oblikovanu prema biomedicinskom modelu. U vreme najveće moći društvenih pokreta 60-tih i 70-tih godina prošlog veka, anti-psihiatrijski pokret bio je veoma popularan. Anti-psihiatrijski pokret bio je sastavni deo globalnih društvenih pokreta inspirisanih levičarskim idejama i generalno idejama društvene promene, ali nedostaju temeljnije analize kako se on odnosio prema i uklapao, ne samo u marksističku teoriju, već i u kritičku društvenu teoriju uopšte, kao i u političke programe i prakse delovanja pojedinih levičarskih pokreta. Kao i za neurodivergentni pristup, i za anti-psihiatriju važi da ona pristupa kritičkoj analizi psihiatrijskog sistema moći, praveći direktne paralele sa kritikom kapitalističkog sistema ekonomskih i društvenih odnosa kakva je negovana u marksizmu i kritičkoj društvenoj teoriji (Roberts 2006; Ferguson 2017). Autori koji su dali svoj doprinos anti-psihiatrijskom pokretu poput Franka Bazalje (Franco Basaglia), Ronald Lang (Ronald Laing) i Tomas Sas (Thomas Szasz) inkorporirali su u svoje analize i kritiku kapitalizma, premda se o uspešnosti tog poduhvata i njegovim karakteristikama tek trebaju uraditi sistematične analize.⁵⁰ Lang je u jednoj rečenici objasnio

⁵⁰ Diskusija da li su oni imali namere da formiraju anti-psihiatrijski pokret i da li su sami sebe tako označavali ovde nije toliko relevantna. Samoidentifikacija

ulogu psihijatrije koja se uglavnom sastoji u tome da isključi i podvrgne sistematskoj društvenoj represiji sve one elemente koje društvo želi da podvrgne pojačanoj kontroli i izolaciji, dok se pravi razlozi i potreba za to retko ozbiljnije promišljaju i argumentuju (Roberts & Itten 2006: 781). U svakom slučaju, postoji i skup zajedničkih pretpostavki koje su manje ili više ipak nešto oko čega se naučnici koji se smatraju delom anti-psihijatrijskog pokreta slažu. Među tim pretpostavkama možemo da nabrojimo glas protiv svih nedobrovoljnih elemenata psihijatrijskog tretmana kao što su zatvaranje, vezivanje, ograničavanje slobode kretanja i slično, zatim primena lekova čija potrebnost nikada nije sasvim dokazana, dok su razarajući sporedni efekti veoma dobro poznati; kritičari psihijatrije tog doba koji su međusobno imali veoma različita polazišta, disciplinarna utemeljenja i teorijska opredeljenja takođe su digli glas i protiv veoma nasilnih metoda tretiranja pojedinaca kod kojih je dijagnostifikovan neki psihološki poremećaj kao što je elektrokonvulzivna terapija. Lang je veoma ispravno primetio da bilo kakva promena u vezi sa problematičnim psihijatrijskim pristupima zahteva potpunu promenu paradigme i pristupa, što nimalo nije jednostavno, kao i da su psihijatrijski poremećaji uvek povezani sa drugim socijalnim problemima i tipovima socijalne deprivacije, samim tim, iz toga proizilazi i potreba da se oni tretiraju zajedno sa njima (Laing 1968: 19). Iz svega toga je očigledna

naučnika i istraživača je samo jedna od komponenti koja se može posmatrati prilikom donošenja suda o tome pripada li neki autor nekoj školi mišljenja ili ne, jer su tu i brojni drugi eksterni pokazatelji.

atmosfera sveopšte društvene pobune koja je inspirisala i uočavanje veoma štetnih i naučno slabo utemeljenih psihijatrijskih praksi.

Ukoliko posmatramo kritičku teoriju i kritičku društvenu teoriju zajedno, mi vidimo sasvim jasno da je slična motivacija prisutna i u anti-psihijatrijskom pokretu. Premda je element strukturnih društvenih i ekonomskih nejednakosti prisutan, on nije u fokusu anti-psihijatrijskih istraživanja. Obzirom da izvorno ni marksizam ne podrazumeva da se tema koja se tiče nadgradnje istražuje polazeći od ekonomskog determinizma, fokus na strukture moći koje oblikuju sistem zdravstvene zaštite sasvim su dovoljan zajednički element koji anti-psihijatrija deli sa kritičkom društvenom teorijom. Ipak, postoje elementi koji fale da bi se zadovoljio ozbiljniji kritički program i u nastavku teksta ćemo upravo njih razmotriti. Kroz razlike između neurodivergentnosti vratićemo se Fromovim idejama patologije normalnosti i postaviti par smernica za dalji razvoj kritičkog pristupa fenomenima socijalne patologije posredstvom metodologije sistematizacije savremene kritičke teorije koja je i društvena.

Glavna razlika između anti-psihijatrije i nečega što bismo mogli da nazovemo kritičkom društvenom teorijom je upravo to što anti-psihijatrija nema inkorporiran element celokupne adaptirane kritičke političke ekonomije psihijatrijske oblasti, odnosno takav projekat joj nije u centru pažnje. Međutim, čak i kada to jeste cilj, opet može delovati da je celovitost projekta manjkava i da je potrebno nešto više od toga da bi se pokrenuo epistemološki preokret. Teme mentalnog zdravlja su postale globalno dominantne

i glavni razlog invaliditeta na svetu (WHO 2018). Za razliku od kriminaliteta i drugih oblika društvene patologije, mentalno zdravlje na podjednak način može da se tiče svakog i čak i oni koji nisu zvanično 'oboleli' od mentalnih problema, pod velikim su rizikom da razviju neki oblik lične krize koja zahteva podršku ili koja uzrokuje velike probleme. Primena kritičke politike ekonomije inspirisane marksizmom tu bi značila analizu koja ispunjava tri uslova: materijalistička je (prepoznaje materijalne faktore koji oblikuju iskustvo), istorijska je (uzima u obzir uticaj društvenih i političkih faktora) i dijalektička (priznaje ne samo determinišuće strukturne i materijalne okolnosti, već i ljudski angažman) (Ferguson 2017: 118). Antipsihijatrijski pokret je bio takođe pod velikim uticajem egzistencijalizma, jer osujećenje čovekove potrebe da ima kontrolu nad svojim radom koju je u savremeno doba najteže ostvariti ima dovoljno oštećujuć i otuđujuć efekat. Tu se ponovo vraćamo na neke ideje s početka knjige, gde se otuđenje koje je opšte mesto savremene egzistencije može posmatrati i kao osećaj koji je indikator uticaja kapitalizma na društvene odnose i individualnu svest.

Veliki je broj industrijskih grana koje imaju za zadatak da pomognu čoveku da se bolje oseća i krajnje je normalizovano da se pribegava raznim oblicima zavisnosti i zabave koji ne pomažu puno ostvarenju bazičnih narušenih potreba. Farmaceutska industrija je u biomedicinskom modelu prepoznala saveznika u borbi za profit i sada to nije samo pitanje stvarne potrebe, već održanja industrijske

grane i ostvarenjem očekivanog profita. Zatvaranje bolnica za mentalno zdravlje sa druge strane nije preterano efikasno rešenje, jer se ista ta populacija iz tog sistema samo prebaci u zatvorski ili neki od podsistema za socijalno staranje (Chapman 2023: 97). Eksternalizacija stresa i neprilagođenosti u formi novog otuđenja dovela je do novih pokreta, epistemologija, metodologija i narativa koji za svoj zadatak imaju da opišu i objasne novonastalo stanje. Neurodivergentna invalidnost odgovor je na nove forme normalizacije koji su razvijeni sa kognitivnim kapitalizmom i digitalnom revolucijom, gde se divergentna ponašanja i načini razmišljanja primoravaju na akomodaciju. Outsajderi koji su odbili da se asimiluju dobili su novu dijagnozu autizma koja je u porastu. Procesuiranje emocija je 'autsorsovano' u terapijsku industriju i razvijen je čitav jedan pokret kritike svih oblika neprilagođenosti i reakcije sistema zdravstvene zaštite i mentalnog zdravlja – neurodivergentnost. Smeštajući neurodivergentnost u kontekst kritičke društvene teorije i društvenih pokreta, ona nije samo kritika paradigme normalnosti, već je i uokvirena problemom invalidnosti koji se može shvatiti kao još jedna intersekcionalnost, identitetska kategorija koju je bitno uvrstiti na listu ljudskih različitosti i prava (Petkovska 2010; 2023). Invaliditet je više od pukog nedostatka i podrazumeva formiran identitet koji implicira isključenost i marginalizaciju, a zajedno sa teorijom neurodivergentnosti, postoji i nastojanje u ovoj grupi pokreta da se invaliditet oslobodi od

patološke paradigme, jer pritisak ka normalizaciji u smislu prilagođavanja opštim obrascima ponašanja više nije održiv.

Za razliku od brojnih drugih do sada pomenutih kritičkih pristupa društvenoj patologiji, jednostavna inkluzivnost može samo da doprinese kapitalističkoj logici, nikako da je dovede u pitanje. Stoga Čepman smatra da postoji bar nekoliko problema sa kritičkim pristupom patologiji na način na koji je razvijen do sada, među kojima je na prvom mestu taj da većina njih operiše u okvirima dominantnih rešenja koja suštinski ni sistemski ne menjaju ništa, jer ostaju u sklopu liberalne paradigme (Chapman 2020; 2023:139). Osim toga, kao i antipsihijatrija, neurodivergentnost je fokusirana na sistem mentalne zaštite – iako prepoznaje njihovu povezanost sa drugim vidovima deprivacije i marginalizacije, ona svoju analizu ne širi mnogo u tom smeru.

Sa druge strane, čini se da po nečemu Čepmanova analiza odudara od drugih nastojanja da se kritička društvena teorija primeni na pitanja društvene patologije. Za razliku od drugih pristupa, pa i antipsihijatrije, ovaj pristup dovodi u pitanje najtemeljniji pojam oko kog se organizovala mašinerija normalnosti u kapitalizmu – pojam normalnosti shvaćene kao proseka. Još uvek nije jednostavno videti u kojim smerovima bi se mogla razvijati istraživanja socijalne patologije uokvirene kritičkim društvenim pristupom, ali je izvesno da će buduće sistematizacije kritičke društvene teorije biti praćeno razvojem empirijskih istraživanja osmišljenim po tom principu. Nastavak nastojanja da se proizvedu strategije i politike koje će sve

više osporavati biomedicinske modele zdravstvene zaštite i prema njima oblikovanog pristupanja društvenim problemima, nastaviće da bude deo krčenja putanje ka nekim pravednijim modelima sistema mentalne zaštite.

IV LITERATURA

1. Althusser, Louis. (1970). "Philosophy as a Revolutionary Weapon". *New Left Review*, I (64): 3-11.
2. Anderson, J. (2000). "The third generation of the Frankfurt school". *Intellectual History Newsletter*. 22: 49-61. URL: <http://www.phil.uu.nl/~joel/research/publications/3rdGeneration.htm>, accessed 2013-11-17.
3. Anderson, Perry (1976). *Considerations on Western Marxism*. London: Verso.
4. Arato, Andrew (1991). "Marxism in Eastern Europe". In: Bottomore, Tom. *A Dictionary of Marxist Thought*. Malden USA: Blackwell Publishers, pp. 355-359.
5. Baudrillard, Jean (1973). *Ogledalo proizvodnje ili Kritička iluzija istorijskog materijalizma*. Beograd: Porodična biblioteka.
6. Berendzen, J. C. (2013). "Max Horkheimer". In: The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2013 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/fall2013/entries/horkheimer/>, accessed: 2013-11-17.
7. Bidet, Jacques & Kouvelakis, Stathis (2008). "Introduction". In: *Critical Companion to Contemporary Marxism*, Leiden and Boston: Brill, pp. xi – xv.

8. Bonnell, E. Victoria & Hunt, Lynn (Eds.) (1999). *Beyond the Cultural Turn: New Directions in the Study of Society and Culture*, Berkeley, CA: University of California Press.
9. Bottomore, T. (1991). "Marxism in Eastern Europe". In: Bottomore, Tom. *A Dictionary of Marxist Thought*(Second edition). Malden USA: Blackwell Publishers, pp. 355-359.
10. Byron, Chris. 2013. "Marx's Human Nature: Distinguishing Essence from Essentialism". (March 1 2013). MHI, URL:<http://www.marxisthumanistinitiative.org/tag/norman-geras>, accessed: 2013-11-17.
11. Caterino, Brian J. (2008). "Critical theory". In: Darity, William A. Jr. (Ed.). *International Encyclopedia of the Social Sciences* (2nd edition, Vol 2). Detroit: Macmillan Reference USA, pp. 176-179.
12. Chapman R. (2020). *Defining neurodiversity for research and practice*. In: Roqvist H.B., Chown N., Stenning A., editors. *Neurodiversity Studies: A new critical paradigm*. Routledge, pp. 218–220.
13. Chapman, R. (2023). *Empire of Normality: Neurodiversity and Capitalism*. Pluto Press.
14. Derrida, J. (2012). *Specters of Marx: The State of the Debt, The Work of Mourning & the New International*. Routledge.
15. Descartes René (1998). *Meditacije o prvoj filozofiji u kojima se dokazuje božja egzistencija i razlika između ljudske duše i tijela*. Beograd: Plato.

16. Dirkem, Emil (1963). *Pravila sociološke metode*. Beograd: Savremena škola.
17. Dirkem, Emil (1977). *Samoubistvo*. Beograd: BIGZ.
18. Donnelly, K. P. (2016). *Adolphe Quetelet, Social Physics and the Average Men of Science, 1796-1874*. University of Pittsburgh Press.
19. Dwyer, P. (2022). The Neurodiversity Approach(es): What Are They and What Do They Mean for Researchers? *Human Development*, 66(2), 73–92.
<https://doi.org/10.1159/000523723>
20. Đorđević, Jelena (ur.) (2008). *Studije kulture-zbornik*. Beograd: Službeni glasnik.
21. _____ (2008). *Postkultura-uvod u studije kulture*. Beograd: Clio
22. Engels, Fridrih (1950).“Razvitak socijalizma od utopije do nauke”. U: Engles, Fridrih & Marks, Karl, *Izabrana dela u dva toma* (drugi tom). Beograd: Kultura, str. 112-151.
23. Fadaee, S. (2024). *Global Marxism: Decolonisation and revolutionary politics*. Manchester University Press.
24. Ferguson, I. (2017). *Politics Of The Mind: Marxism and Mental Distress*. Bookmarks.
25. Filipović, Vladimir (ur.) 1989. *Filozofijski rječnik*–treće dopunjeno izdanje. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske.
26. Finlayson, J. G. (2018). Critical Theory and the Concept of Social Pathology. Conference: The Centre for Social and

- Political Thought, University of Sussex, Date: September 2017 Introduction. *Studies in Social and Political Thought*, 28, pp. 7-8. <https://doi.org/10.20919/sspt.28.2018.82>
27. Fraser, N. (1997). *Justice Interruptus: Critical Reflections on the 'Postsocialist' Condition*. Routledge.
 28. Fraser, N., & Honneth, A. (2003). *Redistribution or Recognition?: A Political-Philosophical Exchange* (J. Golb, J. Ingram, & C. Wilke, Trans.). Verso.
 29. Fraser, N., & Jaeggi, R. (2018). *Capitalism: A Conversation in Critical Theory*. Polity.
 30. Fromm, Erich (1989). *Zdravo društvo*. Zagreb: Naprijed.
 31. Gerard, Raulet (2008). "The Frankfurt School's Critical Theory: From Neo-Marxism to 'Post-Marxism'". In: Bidet Jacques & KouZurnvelakis Stathis (Eds.) *Critical Companion to Contemporary Marxism*. Leiden, Boston: Brill, pp. 143-163.
 32. Habermas, Jürgen (1988). *Filozofski diskurs moderne-dvanaset predavanja*. Zagreb: Globus.
 33. Hall, Stuart. (1980). Cultural Studies: Two Paradigms. *Media Culture and Society*, 2 (1): 57-72.
 34. Hall, Stuart & Gieben Bram (Eds.) (1992). *Formations of Modernity: Introduction to sociology*. Cambridge UK: Polity Press.
 35. Hall, S. (2010). Life and Times of the First New Left. *New Left Review*, 61, 177–196.

36. Harris, N. (2022). *Critical theory and social pathology: The Frankfurt School beyond recognition*. Manchester University Press.
37. Harvey, J. Kaye (1991). "British Marxist Historians". In: Bottomore, Tom. *A Dictionary of Marxist Thought* (Second edition). Malden USA: Blackwell Publishers, pp. 58-61.
38. Horkhajmer, Maks (1997). *Tradicionalna i kritička teorija*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
39. _____ (2002). *Critical theory: Selected Essays*. New York: Continuum
40. Horkheimer, Max & Adorno, Theodor (1974). *Dijalektika prosvetiteljstva*. Sarajevo: Veselin Masleša.
41. Horkheimer, Max (1993). *Between Philosophy and Social Science: Selected Early Writings* (Studies in Contemporary German Social Thought). Cambridge USA: MIT Press.
44. Jakovljević, Vladimir (1984). *Prilozi za socijalnu patologiju*. Sloboda: Beograd.
45. Jakšić, Miomir (1985). *Periferna privreda i zavisni razvoj*. Beograd: Ekonomski fakultet.
46. Jameson, Fredric (1992). *Postmodernism or the Cultural Logic of Late Capitalism*, London & New York: Verso.
47. Jeffries, Stuart (2012). "Why Marxism is on the rise again". Guardian. URL:
<http://www.theguardian.com/world/2012/jul/04/the-return-of-marxism>, accessed: 12/24/2014.

48. Kellner, Douglas (1993). "Critical Theory Today: Revisiting the Classics Theory". *Culture & Society*. 10: 43-60.
49. _____ (2004). "Critical theory", In: Horowitz, Maryanne Cline (Ed.) *New Dictionary of the History of Ideas* (Vol 2), New York: Charles Scribners & Sons, pp. 507-511.
50. _____ (2005a). "Cultural Marxism and British cultural studies". In Ritzer, G. (Ed.) *Encyclopedia of social theory*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, pp. 171-178.
51. _____ (2005b). "Western Marxism". In: Harrington, Austin (Ed.) *Modern Social Theory: An Introduction*. Oxford, UK: Oxford University Press, pp. 154-174.
52. King, D. Anthony (1995). "The Times and Spaces of Modernity. or, Who Needs Postmodernism?," in: Scott Lash, Mike Featherstone, and Roland Robertson (Eds.), *Global Modernities*, 108-23. Newbury Park and London: Sage.
53. Kitsuse, J. I., & Spector, M. (1973). Toward a Sociology of Social Problems: Social Conditions, Value-Judgments, and Social Problems. *Social Problems*, 20(4), 407–419. <https://doi.org/10.2307/799704>
54. Kuljić, T. (2008). *Postsocijalistički antikomonizam*. Teme, XXXII(2): 415 - 423.
55. Kuljić, T. (2022). Delatni potencijal autobiografije. *Kritika: časopis za filozofiju i teoriju*, 3, no. 1: 53–63.

56. Laing, R. D. (1968). The obvious. In D. Cooper, (Ed.), *The dialectics of liberation* (pp. 13–33). Harmondsworth, UK: Penguin.
57. Lukács, Georg (1972). *History and Class Consciousness: Studies in Marxist Dialectics*. MIT Press edition. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
58. Lyotard, Jean-François (2005). *Postmoderno stanje-Izvještaj o znanju*. Zagreb: Ibis-grafika.
59. Marx, Karl (1979). *Filozofsko-politiki sipisi*. Zagreb: Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu i Izdavački servis Sveučilišne naklade Liber.
60. _____ & Fridrih, Engels (2009). *Komunistički manifest*. Beograd: Centar za libertetske studije.
61. _____ (1973). *Kapital-kritika političke ekonomije I-III*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički izdavač i Izdavačko preduzeće Prosveta.
62. McLellan, David (1998). *Marxism After Marx: An Introduction*. London: Macmillan Publishers Limited.
63. Megill, Allan (2004). “Marxism”. In: Horowitz, Maryanne Cline. *New Dictionary of the History of Ideas* (6 Volume), pp. 1357- 1363.
64. Milner, Andrew (2002a). “Left Out? Marxism, the New Left and Cultural Studies”, *Arena*. 19: 85-99.
65. _____ (2002b). *Re-Imagining Cultural Studies: The Promise of Cultural Materialism*, New York: Sage Publications.

66. Moncrieff, J. (2022). The Political Economy of the Mental Health System: A Marxist Analysis. *Frontiers in Sociology*, 6, 771875. <https://doi.org/10.3389/fsoc.2021.771875> (book review).
67. Ndlovu-Gatsheni, S. J. (2025). Epistemic Freedom: Itineraries of a Concept. *The Thinker*, 104(3), 69–78. <https://doi.org/10.36615/vfc2ns66>.
68. O’Kane, C. (2021). Critical Theory and the Critique of Capitalism: An Immanent Critique of Nancy Fraser’s “Systematic” “Crisis-Critique” of Capitalism as an “Institutionalized Social Order”. *Science & Society*, 85(2), 207–235. <https://doi.org/10.1521/siso.2021.85.2.207>.
69. Olujić, Dragomir Oluja & Stojaković, Krunoslav (ur.) (2012). *Praxis-društvena kritika i humanistički socijalizam*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.
70. Online Etymology Dictionary, URL: <http://www.etymonline.com/>.
71. Opalić, P. (2005). Anti-psychiatry in the social-historical context. *Engrami*, 27(3–4), 59–71.
72. Oxford Dictionaries, URL: <http://oxforddictionaries.com/definition/english/critique?q=critique>.
73. Palmer, D. Bryan (1993). “Critical Theory, Historical Materialism, and the Ostensible End of Marxism: The Poverty of Theory Revisited”, *International Review of Social History*, 38 (2):133-16.

74. Paolucci, Paul (2007). *Marx's Scientific Dialectics*. Leiden & Boston: BRILL.
75. Pavićević, Đorđe (2011). Kritička teorija društva Frankfurtske škole, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*. 5: 49-66.
76. Pavlović, Vukašin (1987). *Obnova utopijskih energija (sociološki zbornik)*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar.
77. Pecorino, A. Philip (1987). "Critical Thinking and Philosophy". *Informal Logic: Reasoning and Argumentation in Theory and Practice*. 9 (2&3): 141-145.
78. Pešić, N. Jelena (2025). *Teorije zavisnosti: Kapitalizam iz vizure periferije*. Beograd: Filozofski fakultet.
79. Peters, Michael; Olssen, Mark & Lankshear, Colin (2003). *Futures of critical theory: Dreams of difference*. Lanham: The Rowman & Littlefield Publishing Group, Inc.
80. Petkovska, S. (2011). Demokratija i politika razlike—Kroz prizmu aktuelnog stanja. *Filozofija i društvo*, 22(3), 95–119.
81. Petkovska, S. Sanja (2017). *Uticaj globalizacije na naučnu politiku i naučnoistraživački rad u Srbiji: vrednosti, diskursi i institucije*. Beograd: Fakultet političkih nauka (doktorska disertacija).
82. Petkovska, S. (2022). „Proučavanje naučnoistraživačke politike perifernih zemalja u radu Vojina Milića“. U: Željka Manić i Anđelka Mirkov (ur.) *Sociološko nasleđe Vojina Milića—100 godina od rođenja*. Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja, str. 127–140.

83. Petkovska, S. (2023). Značaj pojma intersekcionalnosti za socijalnu patologiju: Epistemološki i metodološki aspekti. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, XLII(1), 81–99. <https://doi.org/10.47152/ziksi2023015>.
84. Petkovska, S. (2024a). Civic education in post-conflict societies: The case of Serbia. *Education, Citizenship and Social Justice*, 19(2), 329–345. <https://doi.org/10.1177/17461979221130434>.
85. Petkovska, S. Sanja (2024b). ‘Global Marxism: Decolonisation and Revolutionary Politics’ by Simin Fadaee. Retrieved 12 November 2025, from https://marxandphilosophy.org.uk/reviews/21778_global-marxism-decolonisation-and-revolutionary-politics-by-simin-fadaee-reviewed-by-sanja-petkovska/. (book review).
86. Petkovska, S. Sanja (2025). „The right to mental health in international and national legislation: initiatives challenging the dominant biomedical perspective“. In: Pavlović, Zoran (Ed.), *Right to Health conference proceedings*. Belgrade: Institute of Criminological and Sociological Research.
87. Petkovska, S. Sanja (2023 a). Introduction. In: Petkovska, S., Sanja (Ed.) *Decolonial Politics in European Peripheries*. Routledge, pp. 1-11.
88. Petkovska, S. Sanja (2023 b). „Conceptualizing the Inequalities in Knowledge Production and Drawing the Prospects for

- Postsocialist Studies“. In: Petkovska, S. Sanja (Ed.) *Decolonial Politics in European Peripheries*. Routledge, pp. 38-55.
89. Poster, Mark (1975). *Existential Marxism in Postwar France: From Sartre to Althusser. First Edition*. Princeton, N.J: Princeton University Press.
 90. Pupovac, Ozren (2008). *Postmarxism and postsocijalism: a theoretical and historical critique* (PhD thesis), Milton Keynes: The Open University.
 91. Redvaldsen, D. (2024). *A History of British Eugenics since 1865: From Francis Galton to Designer Babies*. Springer Nature Switzerland. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-72290-5>.
 92. Rifkin, J. (1996). *The End of Work: The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era*. Tarcher.
 93. Roberts, R., & Itten, T. (2006). Laing and Szasz: Anti-psychoiatry, capitalism, and therapy. *Psychoanalytic Review*, 93(5), 781-99. <https://doi.org/10.1521/prev.2006.93.5.781>.
 94. Schuman, Michael (2013). “Marx’s Revenge: How Class Struggle Is Shaping the World”. *Time*. URL: <http://business.time.com/2013/03/25/marxs-revenge-how-class-struggle-is-shaping-the-world/>, accessed: 12/24/2014.
 95. Smith, B. Steven (1985). Althusser's Marxism without a Knowing Subject. *The American Political Science Review*. 79 (3): 641-655.
 96. Sprinker, Michael (1985). “Politics and Theory: Althusser and Sartre”. *MLN*, 100 (5): 989-1011.

97. Špadijer-Džinić, Jelena (1988). *Socijalna patologija: sociologija devijantnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
98. Thompson, P. Edward (1959). "New Left". *The New Reasoner*, 9: 1-17.
99. _____ (1987). *Beda teorije i drugi eseji*. Beograd: Izdavački centar Komunist.
100. _____ (1995). *The Poverty of Theory: or an Orrery of Errors*. London: Merlin Press.
101. Valerštajn, Imanuel (2005). *Posle liberalizma*, Beograd: Službeni glasnik.
102. Verovšek, P. J. (2019). Social criticism as medical diagnosis? On the role of social pathology and crisis within critical theory. *Thesis Eleven*, 155 (1). pp. 109-126. ISSN 0725- 5136.
103. Vieira_da_Silva, L. M. (2024). Jules Guérin and social medicine in 1848. *Journal of Medical Biography*, 32(1), 96–102. <https://doi.org/10.1177/09677720221100211>.
104. Vukotić, Veselin et al. (ur.) (2009). *Kriza i globalizacija*. Beograd: Institut društvenih nauka: Centar za ekonomska istraživanja.
105. Zurn, Christopher (2011). 'Social Pathologies as Second-Order Disorders', in Danielle Petherbridge (ed.), *Axel Honneth: Critical Essays* (Leiden: Brill), pp. 345–370.

106. O’Kane Walker, Abe (2010). “Theory, History, and Methodological Positivism in the Anderson–Thompson Debate”. *Formations*. 1 (1): 13-29.
107. Wiggershaus, Rolf & Robertson, Michael (1995). *The Frankfurt School: Its History, Theories, and Political Significance*. Studies in Contemporary German Social Thought. Cambridge, MA: MIT Press.
108. Williams, Raymond (1985). *Keywords: A vocabulary of culture and society*. New York: Oxford University Press.
109. _____ (2005). *Culture and Society*. London: Verso.
110. Wootton, B. (1960). *Social Science and Social Pathology*. Allen & Unwin.
111. World Health Organisation (2018). *Depression*. <http://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/>

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.257
141.827
316.624

ПЕТКОВСКА, Сања С., 1982-

Značaj kritičke društvene teorije za proučavanje savremenih fenomena društvene patologije / Sanja S. Petkovska. - Beograd : Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2025 (Beograd : Birograf Comp). - 149 str. ; 24 cm

Tiraž 150. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 137-149.

ISBN 978-86-80756-85-1

а) Критичка теорија б) Социјална патологија в) Друштвене појаве, негативне

COBISS.SR-ID 181122825